

FOKUS SKÄRHOLMEN

- En fallstudie om hur social hållbarhet hanteras i större stadsutvecklingsprojekt

BLEKINGE TEKNISKA HÖGSKOLA

Ida Brandt och Carola Raad

Blekinge Tekniska Högskola
Institutionen för fysisk planering

Författare: Ida Brandt och Carola Raad

Titel: Fokus Skärholmen - En fallstudie om hur social hållbarhet hanteras i större stadsutvecklingsprojekt

Handledare: Aron Aspenström

Examinator: Abdellah Abarkan

Program: Kandidatprogrammet i Fysisk Planering

Kurs: FM1473 Kandidatarbete

Omfattning: 15 högskolepoäng

Utgivningsort: Karlskrona

Datum: Maj 2020

Förord:

Inledningsvis vill vi börja med att rikta ett stort tack till vår handledare Aron Aspenström för vägledning och värdefull respons under arbetets gång. Dessutom vill vi tacka våra familjer för stöd och uppmuntran längs vägen. Vi vill avsluta med att tacka för tre lärorika och inspirerande år på Fysisk Planering.

Sammanfattning

Social hållbarhet är något som är svårdefinierat och det finns en kunskapslucka där en tät stad automatiskt ses som hållbar. I det här arbetet har det pågående stadsutvecklingsprojektet Fokus Skärholmen valts att studeras då projektet ämnar till att skapa en social hållbarhet. Syftet med studien är undersöka hur Fokus Skärholmen arbetar med och tillämpar de sociala aspekterna mångfald, rättvisa och demokrati. Teorin som används i undersökningen är "The just city" av Susan Fainstein och utgår från att inom en urban kontext namnge rättvisa utifrån tre komponenter; mångfald, rättvisa och demokrati. Detta är en fallstudie där det enbart rör sig om ett fall. Kommunala från Fokus Skärholmen har undersökts och analyserats med hjälp av kvalitativ textanalys. Aspekterna mångfald, rättvisa och demokrati har omvandlats till ledord för att lättare kunna appliceras på materialet. Från detta har slutsatser kunnat dras om hur det går att arbeta för en social hållbarhet inom stadsplanering.

Nyckelord: *social hållbarhet, fokus skärholmen, the just city, mångfald, rättvisa, demokrati*

Innehållsförteckning

1. INLEDNING	7
1.1 Problemställning	7
1.2 Problemformulering.....	8
1.3 Syfte	9
1.4 Forskningsfråga	9
1.5 Avgränsning.....	9
1.6 Begreppsförklaring.....	10
2. TEORETISK UTGÅNGSPUNKT.....	12
2.1 Critical Urban Theory (Kritisk urbanteori)	12
2.2 The Just City (Den rättvisa staden)	13
2.2.1 Tillämpning av teori	16
2.2.2 Kritik mot Fainstein och "The Just City"	16
3. METODOLOGISK UTGÅNGSPUNKT	18
3.1 Metodansats - Fallstudie.....	18
3.1.1 Urval	18
3.1.2 Val av fall - Fokus Skärholmen	18
3.2 Datainsamlingsmetod - Dokumentstudie	19
3.2.1 Statspublikationer och officiell statistik.....	19
3.2.2 Mötesprotokoll	20
3.2.3 Webbplatser och internet.....	20
3.3 Metod för analys - Kvalitativ textanalys	20
3.3.1 Urval	21
3.3.2 Tillvägagångssätt och applicering	22
3.4 Metoddiskussion och Felkällor	23
3.4.1 Tillförlitlighet.....	23
3.4.2 Äkthet och Etik	25

4. FORSKNINGSÖVERSIKT	26
4.1 Mångfald	26
4.2 Rättvisa.....	27
4.3 Demokrati	29
4.4 Social hållbarhet.....	31
4.5 Täthet och den kompakta staden	32
5. FALLSTUDIE FOKUS SKÄRHOLMEN	35
5.1 Bakgrund och presentation av fall	35
5.1.1 Stockholms Översiktsplan.....	35
5.1.2 Skärholmen idag	36
5.1.3 Projektet Fokus Skärholmen	37
5.2. Empiri och analys	38
5.2.1 Strategier och metoder i Fokus Skärholmen	38
5.2.1.1 Mångfald	38
5.2.1.2 Rättvisa.....	42
5.2.1.3 Demokrati	45
5.2.2 Detaljplaner i Fokus Skärholmen	49
5.2.2.1 Mångfald	50
5.2.2.2 Rättvisa.....	56
5.2.2.3 Demokrati	59
6. DISKUSSION OCH SLUTSATS.....	63
6.1 Diskussion	63
6.2 Slutsats	65
6.3 Förslag till vidare studier.....	66
Efterord:	68
KÄLLFÖRTECKNING.....	69

1. INLEDNING

1.1 Problemställning

Inom den fysiska planeringen förespråkas den täta staden som en lösning för att åstadkomma hållbara städer. En ökad täthet anses vara fördelaktig då tillgängligheten till olika funktioner i samhället ökar, samtidigt som det främjar interaktion mellan olika människor. Förtätning har kommit att bli synonymt med hållbarhet och framhävs som ett verktyg för att skapa en socialt hållbar stad. Det används av kommuner som en strategi för att länka ihop stadsdelar och minska segregation. Förtätning leder till ett ökat befolkningsunderlag som i tur påverkar stadens olika funktioner (Boverket 2016: 6-7).

Med en tätare stad medföljer dock vissa risker. Historiskt sett så blev städer glesare till följd av den ohälsa och trångboddhet som skapades när det var tätbebyggt. Det finns därför en risk att livsmiljön och livskvaliteten i städerna försämras med en ökad förtätning (Boverket 2016: 7-8). Förtätning kan leda till att ytor som fungerar som mötesplatser eller rekreationsområden tas i anspråk till ny bebyggelse (Boverket 2016: 8). Variationen i grönområden riskerar att försvinna och människors möjligheter att nyttja dem försämras (Boverket: 20). Urban skriver om sammanhållning i staden och menar att det ofta planeras efter hur husen och olika fysiska platser ska relatera till varandra, inte nödvändigtvis efter vem som ska bo där. Det som byggs utifrån ett ideal om att staden ska hålla samman kan i vissa fall leda till det motsatta och bilda gränser och uppdelningar när man inte tar hänsyn till de sociala aspekterna (Urban 2018: 106). Förtätning kan också leda till social ojämlikhet och gentrifiering då nya förtättningsprojekt pressar upp markpriserna. Detta kan leda till att människor inte har råd att bo kvar eller att de resurssvaga i samhället inte har råd att flytta dit (Boverket 2016: 7).

Under förtättningsprojekt, liksom vid all planering, ges medborgare möjlighet att delta i den process som förväntas komma att beröra dem. Under exempelvis samråd för en detaljplan, ges det tillfälle att komma med olika åsikter för de som berörs av planen. Människor ska tidigt i processen kunna komma med förslag och synpunkter (Boverket

2020a). Men vem som deltar och har haft en möjlighet att påverka beslutsfattande kan skilja sig. Henecke och Khan menar att det kan finnas strukturella orättvisor, då en del grupper har ett större inflytande. Olika grupper har inte samma möjligheter att delta i planprocessen. De menar också att överklaganden av planer oftast leder till fördröjningar, snarare än att planerna faktiskt förändras (Henecke och Khan 2002: 22-23). Det förefaller också så att det som faktiskt byggs inte alltid verkar stämma överens med det som eftertraktas och önskas av människorna (Boverket 2016: 7).

En tät stad beskrivs ofta som en hållbar stad. Hållbarhetsbegreppet kan dock sägas vara lika diffust som förtättningsbegreppet. Det är speciellt den sociala aspekten av hållbarhet som är svår att implementera i den fysiska miljön och inom planeringsarbete (Boström 2012: 3). Den behöver tolkas och definieras för att kunna användas i stadsbyggandet. Det är speciellt aktuellt då större delen av världens befolkning nu bor i städer. Social hållbarhet kan även ses som ett dynamiskt begrepp som måste hanteras utifrån en konkret kontext för att tydligt kunna se vilka konsekvenser och möjligheter som finns (Dempsey, Bramley, Power och Brown 2009: 290, 292).

1.2 Problemformulering

En kunskapslucka som finns är att stadsutvecklingsprojekt med förtättningsstrategier ofta framställs som positivt och något som automatiskt kommer att leda till en hållbar utveckling för staden. Utifrån tidigare forskning och diskussioner kan en svårighet ses i hur social hållbarhet ska tolkas, definieras och tillämpas i planeringen (Boström 2012: 6; Dempsey et al 2009: 298). Det saknas också studier om hur den fysiska planeringen kan påverka människor och sociala strukturer i staden (Fainstein 2010: 57). En socialt hållbar stad är något som eftersträvas men det är inte alltid klart vad det är i staden som gör den socialt hållbar. Medborgares möjligheter att påverka och hjälpa till att utforma de planer och arbeten som tas fram kan dessutom minska om det redan är förutsatt att förtätning leder till positiva sociala kvaliteter. Det här leder in i den problematik som den här uppsatsen har intention i att redogöra för, vilket är hur social hållbarhet hanteras inom stadsutvecklingsprojekt med förtättningsstrategier.

Fokus Skärholmen beskrivs som ett förtätningsprojekt med syfte att skapa just social hållbarhet. Det ska finnas ett fokus i stadsutvecklingsprojektet att synliggöra hur arbetet med hållbarhet går till samt vilka metoder som främjar den sociala hållbarheten. För att få en ökad förståelse för hur social hållbarhet tillämpas och arbetas med i stadsutvecklingsprojektet "Fokus Skärholmen" bör det undersökas hur begreppen mångfald, rättvisa och demokrati tillämpas i stadsdelens pågående stadsutveckling.

1.3 Syfte

Syftet med den här uppsatsen är undersöka hur social hållbarhet tillämpas och arbetas med i den fysiska planeringen. För att få en ökad förståelsen görs en fallstudie av det pågående stadsutvecklingsprojektet Fokus Skärholmen utifrån teorin "The just city" av Susan Fainstein.

1.4 Forskningsfråga

- Hur har stadsutvecklingsprojektet Fokus Skärholmen tillämpat och arbetat med social hållbarhet utifrån aspekterna mångfald, rättvisa och demokrati?

1.5 Avgränsning

Den geografiska avgränsningen omfattar Skärholmens stadsdelar som alla ingår i stadsutvecklingsprojekt Fokus Skärholmen. Undersökningen behandlar endast fallet Fokus Skärholmen för att skapa en mer djupgående undersökning men även så att det anpassas till arbetets tidsram. Avgränsning i sak är relevant då hållbarhet är ett brett begrepp som har många olika tolkningar. I den här uppsatsen fokus huvudsakligen ligga på social hållbarhet utifrån Susan Fainsteins teori "The Just City". Mer om hur teorin hanterar social hållbarhet kommer under teorikapitlet. Det är även viktigt att poängtera att det inte är täthet i sig som ska studeras i den undersökningen utan på vilket sätt social hållbarhet uppnås i förtätningsprojekt. Det empiriska material som ska undersökas är kommunala dokument, strategi- och metoddokument, detaljplaner och övrigt underlag för projektet Fokus Skärholmen. Avgränsningar för hur arbetet ska gå till redogörs tydligare i metodavsnittet.

1.6 Begreppsförklaring

Detaljplan

Syftet med en detaljplan är att reglera mark- och vattenområden. I en detaljplan visas kvartersmark, allmän plats och vattenområden, samt dess gränser. En detaljplan används exempelvis när en kommun ska pröva om ett område lämpar sig för ny bebyggelse samt vid ändringar eller bevarande av bebyggelse. En detaljplan ger tillåtelse för bebyggelse under en viss genomförandetid på minst 5 år och högst 15 år. När genomförandetiden är ute fortsätter detaljplanen att gälla som innan, men nu kan den också ersättas, ändras eller upphävas. En detaljplan reglerar både rättigheter och skyldigheter och är juridiskt bindande (Boverket 2014). När detaljplan upprättas görs också en planbeskrivning. Den ska ange syftet och redogöra för innehållet i detaljplanen så att den blir genomförbar. Dessutom innehåller planbeskrivningen de överväganden som legat till grund för planens utformning med hänsyn till intressen och planens konsekvenser. En planbeskrivning är inte juridiskt bindande (Boverket 2015a)

Översiktsplan

En översiktsplan syftar till att redovisa kommunens strategier för en långsiktigt hållbar utveckling för både användning av mark- och vattenområden. Den ska också vara vägledande i hur den bebyggda miljön ska användas, utvecklas och bevaras. Översiktsplanen är dessutom ett vägledande dokumentet för detaljplaneringen och bygglovshanteringen. Den är ett verktyg för myndigheter vid prövande av plan- och bygglovsärendet. En översiktsplan är inte juridiskt bindande (Boverket 2020b).

Medborgardeltagande

Med medborgardeltagande menas i det här fallet medborgares möjlighet att påverka den fysiska miljön. När en detaljplan eller översiktsplan tas fram ska det ske samråd med bland annat medborgare där olika åsikter och förslag tas in om planförslaget. Åsikterna och förslagen ska noteras och besvaras (Boverket 2020a).

Social hållbarhet

Hållbarhet kan kort sammanfattas som ett sätt att forma vår nutid utan att inskränka på framtida generationers möjligheter. Med social hållbarhet menas människors hälsa och välmående, rätt till trygghet och möjligheten att påverka samhället runtomkring. Den innebär också idén om jämlikhet och jämställdhet samt alla människor lika värde (Boverket 2010: 20-21).

2. TEORETISK UTGÅNGSPUNKT

I det här kapitlet redogörs teorin "The Just City" som ligger i grund för den här uppsatsen. Teorin kommer användas för att granska och analysera det empiriska materialet. Teorin "Critical urban theory" har endast redogjorts för att få en förståelse för teorin "The just city".

2.1 Critical Urban Theory (Kritisk urbanteori)

Kritisk urbanteori bygger främst på idéer och tankar av Henri Lefebvre, men även av David Harvey, Manuel Castells, Peter Marcuse, och Edward Soja (Brenner 2009: 198). Teorin har formulerats och influerats av Frankfurtskolan och Marx arbete. Den icke kritiska urbanteorin som utformades av Chicago School of urban sociologi, bygger bland annat på byråkrati och ekonomisk effektivitet. Till skillnad från den, betonar kritisk urbanteori den ideologiska och politiska delen av hur stadsrummet formas. Att urbana rum ständigt omkonstrueras bygger på sociala maktrelationer. Brenner menar att kritisk urbanteori helt enkelt är en kritik mot makt, ideologier, ojämlikhet och utnyttjande i städer. Teorin poängterar starkt att urbanisering kan ske på en mer demokratisk, socialt rättvis och hållbar form av urban konstruktion (Brenner 2009: 198-199).

Lefebvre, som var verksam inom den kritiska urbanteorin, kritiserar urbanismen och påpekar att människor till stor del är passiva trots att de påverkas av strategier som tillämpas. Lefebvre menade att exempelvis en arkitekt har normer och värderingar som kan leda till att det skapas segregation i samhället även om intentionen var att skapa integration. Enligt honom tenderar en växande storstad att koncentrera makt och ge upphov till ojämlikheter. En stor stad gör att rum och yta blir sällsynt (Lefebvre 2003: 90-92). Enligt Brenner handlar inte urbaniseringen längre enbart om att städer expanderar, utan också om markanvändning, bosättningsplatser, investeringsmönster och infrastruktur (Brenner 2009: 205).

2.2 The Just City (Den rättvisa staden)

”The just city” är framtagen av Susan S. Fainstein. Syftet med hennes bok ”The just city” är att utveckla en urbanteori om rättvisa och tillämpa den på institutioner och program. Boken använder deduktiva och induktiva metoder för att skapa ett ramverk som främjar den rättvisa staden. Den handlar inte om att bilda en teori om ”den goda staden”, utan rättvisa ses bara som en del för att uppnå den. Fainstein förklarar att dagens urbanpolitik bygger på satsningar i ekonomiskt tillväxt och på stadens attraktivitet, vilket medför att minoriteter bortprioriteras. Hennes teori utgår från att inom en urban kontext namnge rättvisa utifrån tre komponenter; mångfald, rättvisa och demokrati. Dessa komponenter bör ingå och integreras inom offentliga beslutstaganden. Fainstein menar att hennes analys är anpassad för och bäst lämpad inom kapitalistisk urbanisering i rika och demokratiska västerländska länder (Fainstein 2010: 5). Hon hävdar att politiskt beslutsfattande inom urbanplanering fortsättningsvis kommer att existera, likaså det kapitalistiska systemet. Fainstein är dock säker på att systemet gradvis kommer att förändras, där beslutsfattare genom tvång börjar använda ”rättvisa” när de överväger viktiga beslut (Fainstein 2010: 6). Fainstein avslutar sitt verk ”The Just City” med att skriva att det finns begränsningar i vad som kan uppnås för att göra en stad rättvis på stadsnivå. Genom en rättvis fördelning av resurser, en mångfald och tillgänglighet i stadens rum samt en genomskinlighet i planprocessen där alla har möjlighet att delta och påverka kan de tre aspekterna samverka och tillsammans bidra till en mer rättvis stad (Fainstein 2010: 183-184)

Mångfald (Diversity)

Mångfald syftar enligt Fainstein till både den fysiska miljön och till sociala relationer. Båda dessa sammansättningar ska vara närvarande och inkluderande i staden. Hon anser att komponenten mångfald är mindre betydelsefull än rättvisa, men hon drar samtidigt slutsatsen om att den har blivit allt viktigare på grund av att det sker fler rumsliga förflyttningar (spatial mobility) samt till följd av en ökning av migranter som förflyttar sig till urbana platser. Fainstein förklarar att begreppet mångfald är problematiskt och kan ha olika betydelser. För de som arbetar med gestaltning betyder det en variation i byggnadstyper, medan det för planerare snarare betyder blandade användningar eller klass och etnisk heterogenitet i bostadsutvecklande eller i en offentlig plats (Fainstein

2010: 68). Att tvinga fram mångfald genom att exempelvis bjuda in människor till platser där de annars varit exkluderade konstaterar Fainstein som något mycket oetiskt. De skulle då delas upp i nationalitet, hudfärg och etnicitet, vilket hon ser som problematiskt. Att tvinga till integrering ses som motstridigt i en demokrati (Fainstein 2010: 175).

Fainstein redogör för konkreta åtgärder som hon anser kan tillämpas praktiskt:

- Hushåll bör inte behöva flytta för att mångfald ska uppnås, men vid nybyggnation av bostadsområden ska inte segregation fortgå.
- Zonindelningen bör inte ha ett diskriminerade ändamål, utan ska främja inkludering.
- Gränser mellan områden ska inte vara för tydliga.
- Offentliga platser bör vara varierande och tillgängliga.
- Markanvändningen ska vara blandad, men hänsyn ska tas till det som är praktiskt möjligt och till det som medborgarna önskar.
- Myndigheter bör hjälpa grupper som historiskt sett diskriminerats genom att exempelvis förse dem med ett boende.

(Fainstein 2010: 174)

Rättvisa (Equity)

Rättvisa definieras som fördelning av både materiella och icke-materiella fördelar, härledda av det offentliga beslutsfattandet. Rättvisa syftar inte till att alla människor ska behandlas lika utan är anpassad till varje enskild individ. Genom att tillämpa kriteriet rättvisa i det urbana beslutsfattandet skulle det gynna de svaga och fattiga gruppernas ställning vid de beslut som påverkar medborgarna. Stadspolitik som är under tillväxtfrämjande regimer (PRO-growth regims) har gynnat de som är resursstarka över de missgynnade i samhället. Fainstein menar att rättvisefrämjande regimer (PRO-equity regims) istället skulle kräva att frågorna "vem gynnas av det?" och "till vilken utsträckning?" tas hänsyn till. Detta skulle gynna de missgynnade i samhället, med hänsyn till en likvärdig fördelning av det ekonomiska, politiska, sociala och rumsliga (Fainstein 2010: 36).

Fainstein redogör för konkreta åtgärder som hon anser kan tillämpas praktiskt:

- Ny bostadsutveckling bör inkludera hushåll med låg inkomst, antingen på plats eller någon annanstans. Medborgare ska tillgodoses med en anständig bostad i en god boendemiljö.
- Bostäder som utvecklats för att vara prisvärda bör förbli så.
- Hushåll och företag ska inte ofrivilligt behöva omlokaliseras för att uppnå ekonomisk utveckling eller för att skapa en balans i samhället. Om omlokalisering är ett måste vid byggande av offentliga anläggningar, förbättring av bostadskvalitéer eller vid förtätning där fler människor kan bosättas, bör både hyresgäster och fastighetsägare kompenseras med medel så att de får tillgång till en likvärdig bostad eller plats för företag.
- Vid åtgärder för att främja den ekonomiska tillväxten bör lokala småföretag prioriteras. All kommersiell utveckling bör ge utrymme för platser som allmänheten har tillgång till.
- Megaprojekt bör granskas och medborgare bör få tillgång till vinster.
- Kollektivtrafiken används mycket av låginkomsttagare och bör därför anpassas prismässigt.
- Planerare bör ta ställning till ett arbete för jämlika lösningar och inte gynna de som redan har det väl ställt.

(Fainstein 2010: 172-173)

Demokrati (democracy)

Demokrati brukar associeras med att alla åsikter respekteras och värderas. Detta är något som Fainstein inte anser vara tillräckligt. Hon understryker att det handlar om att säkerställa en representation av alla intressen, uppnå mer än bara symboliskt medborgardeltagande, förhindra ekonomiska eller institutionella intressen och att ta hänsyn till minoritetsgrupper (Fainstein 2010: 29). Demokrati är i den här teorin ett värde som omfattar medborgardeltagande och inkludering i planeringsprocessen. Enligt Fainstein finns det en problematik med medborgardeltagande vilket resulterat i ojämlika städer. Vidare betonar hon att även om medborgardeltagandet medfört till ett mer öppet beslutsfattande och att myndigheter decentraliserats, så har ojämlikheten fortsatt växa (Fainstein 2010: 30). Fainstein kritiserar att existensen av ojämlikhet och den hierarkiska maktordningen ignoreras. Hon ställer sig också fundersam till om medborgare tar beslut

utifrån sitt egna intresse eller om de tar hänsyn till allmänhetens bästa. Även om medborgare är fria att uttrycka sina åsikter så påverkas de av sociala relationer, institutioner och ideologier som får dem att gå med på program som motsätter sig deras egna intressen (Fainstein 2010: 30-31).

Fainstein redogör för konkreta åtgärder som hon anser kan tillämpas praktiskt:

- Grupper som inte kan delta i beslutsfattande bör företrädas av förespråkare.
- Om en plats redan är bebyggd bör samråd genomföras med representanter för både de boende och för de som är bosatta utanför området.
- Om området inte är bebott så bör samråd hållas med boende utanför området.

(Fainstein 2010: 175)

2.2.1 Tillämpning av teori

”The just city” används för att få en förståelse för social hållbarhet. Teorin tillämpas genom att med utgångspunkt i Fainsteins formulerade begrepp demokrati, mångfald och rättvisa undersöka hur social hållbarhet behandlas i stadsutvecklingsprojektet Fokus Skärholmen. Den teoretiska utgångspunkten används för att underlätta förståelsen av det empiriska materialet och skapa ett analytiskt verktyg för att kunna förstå hur dessa begrepp tillämpas i praktiken.

2.2.2 Kritik mot Fainstein och ”The Just City”

Bontje upplever att de rekommendationer rörande mångfald, rättvisa och demokrati som Fainstein uppmanar till att följa för främjandet av rättvisa i stadsutvecklingen, är svåra för planeraren att uppfylla. Han ställer sig frågande till om en rättvis stad endast kan ske i en socialdemokratisk regim och om stadsplanerare verkligen är de mest lämpade kandidaterna för att åstadkomma en mer rättvis stad. Bontje menar att stadsplanerare nu för tiden har betydligt mindre makt och således mindre inflytande att faktiskt fullfölja en ”rättvis” stad. Även om han tycker att Fainstein har skapat ett allt för ambitiöst mål, så uppmanar han ändå alla studenter och forskare att studera planeringsstrategier och projekt ur ett rättviseperspektiv. Dessutom uppmanar han till vidare studier i ämnet och att fortsätta kritisera dagens planeringspraxis för att hitta nya vägar i kampen för en mer rättvis planering (Bontje 2011: 597).

Mitchell konstaterar att vi bör följa de teorier som leder till rättvisa, det vill säga det Fainstein förespråkar. Det är först då vi får mer rättvisa processer och resultat. För att kunna uppnå och arbeta med de aspekter som rör rättvisa menar Mitchell att det dock krävs en betydligt djupare analys av utmaningar i stadsplaneringen, än det som Fainstein redogör för i verket "The Just City " (Mitchell 2011: 4-5).

3. METODOLOGISK UTGÅNGSPUNKT

Kapitlet avser att redogöra för valet av forskningsdesign och metod för datainsamling och analys. Även metoddiskussion och eventuella felkällor tas upp.

3.1 Metodansats - Fallstudie

En fallstudie är ett sätt att titta på det specifika, men samtidigt få en helhetssyn i forskningen. Då fallet ses som en helhet, går det att utreda hur olika komponenter påverkar varandra och hänger samman. Fallstudien ger därmed underlag för att undersöka detaljer och få en förståelse för komplexiteten i en viss situation (Denscombe 2018: 85). I en fallstudie har forskaren ett intresse av att ta reda på vad som sker i en viss undersökande kontext, men också varför det äger rum (Denscombe 2018: 88). Denscombe menar att fallstudier är en lämplig metod för mindre forskningsprojekt, då fokus ligger på ett eller ett fåtal fall. Den skapar också en god bas för fortsatt forskning (Denscombe 2018: 95-96). Det är också viktigt att visa en medvetenhet ifall fallet liknar en annan av samma slag. Nackdelar med fallstudier är att resultaten generaliseras vilket kan minska trovärdigheten. En utmaning är också att skapa en tydlig gräns för fallet med ett innehåll av relevanta datakällor. Denscombe menar att det kan finnas en problematik i att avgöra vilka datakällor som ska finnas med i undersökningen. Dessutom finns det i fallstudier ett större fokus på processen än på mätbara resultat då den använder sig av kvalitativ och tolkande data (Denscombe 2018: 97-98).

3.1.1 Urval

Den här studien utgår från det Denscombe valt att kategorisera som en upptäcksstyrd fallstudie. Den följer då en induktiv logik som gör att studien fokuserar på att redogöra detaljer och aspekter av en viss situation och hur dessa är sammankopplade. Forskaren kan därmed studera fallet mer djupgående (Denscombe 2018: 88-89).

3.1.2 Val av fall - Fokus Skärholmen

Stockholm har pekats ut som ett relevant område att titta på då staden många andra städer i Sverige har förtätning som strategi i sin översiktsplan och det pågår en aktiv

förtätning som ett svar på en ökad brist på bostäder. Resultaten från denna undersökning kan då fungera representativt för städer som jobbar med förtätning och social hållbarhet. Stockholm beräknades även ha ett större underlag av pågående stadsutvecklingsprojekt. Utifrån dessa projekt så har Fokus Skärholmen valts ut. Skärholmen har valts som fall då det just nu pågår ett stort stadsutvecklingsprojekt på platsen med ett starkt fokus på social hållbarhet. Det blir därför relevant att fokusera på just det projektet. Genom att det finns ett fokus på social hållbarhet blir aspekterna som bidrar till detta även lättare att se och undersöka.

3.2 Datainsamlingsmetod - Dokumentstudie

I en fallstudie kan flera olika datainsamlingsmetoder användas. I den här uppsatsen kommer dokumentstudie att användas för att samla in data (Denscombe 2018: 86). En dokumentstudie är studien av olika dokument. Att studera texter är ett sätt att inte bara samla in fakta utan även tolka det som står. All information som dokumentet innehåller står inte tydligt utskrivet utan det krävs ofta en djupare läsning. Ett dokument är också en handling som bevarats i en viss form. Även om det senare ändras eller uppdateras så finns ofta originaltexten kvar (Denscombe 2018: 321-322). Ett skäl till att forskare väljer att studera dokument är enligt Denscombe på grund av dess tillgänglighet. Det är i dagens samhälle lätt att få tag på information via text både från bibliotek och internet (Denscombe 2018: 325). De fördelar som Denscombe tar upp med dokumentstudie är dess tillgänglighet. Han skriver att det även är kostnadseffektivt att studera dokument samt att all data som samlas in (förutsatt att den finns tillgänglig) kan granskas. Nackdelar med dokumentstudie är att källans trovärdighet alltid måste granskas för att se till att den är av en viss kvalitet och är aktuell. Dessutom är det viktigt att anpassa data och statistiken till sin egen studie då den förmodligen framtagits av någon annan till ett annat ändamål. Det är också viktigt att tänka på att data inte alltid är objektiv utan den innehåller ofta någon form av tolkning (Denscombe 2018: 338-339).

3.2.1 Statspublikationer och officiell statistik

I den här undersökningen så är det främst olika kommunala styrdokument, planer och strategidokument som ska studeras. Denscombe skriver att statliga dokument används för att de är trovärdiga, objektiva och faktabaserade då de är framtagna av sakkunniga

och av tjänstemän samt baserade på officiell statistik (Denscombe 2018: 322). Men han poängterar även att alla dokument oavsett upphovsman bör granskas. Om det kan finnas ett egenintresse i den statistik eller den information som produceras och publiceras så bör forskaren uppmärksamma detta och ha det i åtanke (Denscombe 2018: 328-328).

3.2.2 Mötesprotokoll

I den här undersökningen ska även samrådshandlingar undersökas. Dessa kan också räknas in under tidigare rubrik som ett officiellt dokument men de är även en form av mötesprotokoll. Denscombe skriver om mötesprotokoll att de ska skapa ett ansvar hos olika människor och institutioner. Genom att skriva ner det som händer kan det senare granskas genom att vara officiellt tillgängliga. Den som läser bör kunna förstå vad och varför något hände på mötet (Denscombe 2018: 323). Mötesprotokoll är dock enligt Denscombe jäva och selektiva i vad som återges. Allting som händer på mötet tas inte alltid med och det finns även en risk att det som tas med är en viss version av det som skedde. Personen som återger kanske tolkar det som hände på ett annat sätt än vad deltagaren gör. Även offentligt tillgängliga mötesredogörelser har en tendens att ge en viss version av händelsen som återspeglar hur samhället ser ut och dess förväntningar (Denscombe 2018: 330).

3.2.3 Webbplatser och internet

En del av den data som används i uppsatsen hämtas från internet och det strävas efter att använda trovärdiga källor. Det gäller både dokument hämtade från hemsidor men även text direkt från webbplatser. Denscombe skriver att dokument som hämtas från internet kan behöva en extra granskning av forskare. Det är inte alltid data från internet är trovärdig då vad som helst kan läggas upp där. Vad forskaren kan titta på är webbsidans auktoritet, trovärdighet, uppdatering och popularitet (Denscombe 2018: 331).

3.3 Metod för analys - Kvalitativ textanalys

Kvalitativ textanalys ska i den här undersökningen användas till att analysera data som samlas in genom dokumentstudier. Kvalitativ textanalys är en metod som syftar till att undersöka texter och skriftliga dokument (Widén 2017: 176). Forskaren bör, enligt

författaren Pär Widén välja en eller flera av de analytiska dimensioner som finns inom kvalitativ textanalys för att forma och styra arbetet (Widén 2017: 177). För att kunna genomföra en textanalys på ett korrekt sätt behövs även ett kritiskt förhållningssätt. Det börjar redan i val av forskningsfrågor och det ska klargöras vilken vetenskaplig tradition som arbetet bedrivs i. Det gör det lättare att bestämma vad som ska studeras och hur arbetet kan avgränsas på ett rimligt sätt (Widén 2017: 182). Widén ger ett exempel på hur en kvalitativ textanalys kan gå tillväga. Det första som sker i analysen är att det ska identifieras ett problem. Problemet ska sedan definieras och med hjälp av tidigare forskning avgränsas (Widén 2017: 185-186). Efter att ett problem identifierats ska de texter som ska analyseras väljas ut. För att få relevanta resultat kan till exempel ett visst ämne sökas i en databas. Även här kan studien avgränsas när en djupare förståelse för ämnet och för den litteratur som finns tillgänglig framkommer (Widén 2017: 187). Efter det att ett tydligt problem med en tydlig avgränsning tagits fram och ett lämpligt underlag hittats så ska analytiska teman skapas. Det handlar om att göra en tematisk sökning i dataunderlaget och i det avgränsade ämnet utifrån den aspekt som ska undersökas. Efter det så görs själva analysen där materialet läses igenom och kategoriseras (Widén 2017: 187-188).

3.3.1 Urval

Inom kvalitativ textanalys finns det tre olika dimensioner som används för att tolka texter. I den här undersökningen är den tredje dimensionen aktuell. Den tredje dimensionen handlar om den kontext texten produceras i. Genom texten ska det omkringliggande samhället förstås samt vilka värderingar och strukturer det grundar sig i. Syftet blir att undersöka och skapa en förståelse för en del av samhället. Det kan röra sig om olika politiska, sociala eller ekonomiska faktorer. Med analysen kan det även undersökas vilka det är som framför vissa åsikter och därmed skapa en förståelse för vilka normer och värderingar som är utmärkande (Widén 2017: 179-180). En forskningsfråga utifrån den tredje dimensionen bör fokusera på att förstå större problem och sammanhang utifrån texten och den kontext den skapats i (Widén 2017: 184).

3.3.2 Tillvägagångssätt och applicering

Den här uppsatsen ska som sagt utgå från den tredje dimensionen av kvalitativ textanalys. Syftet är att via kommunala dokument undersöka inte bara vad som skrivs utan även vad det kan säga om samhället och vilka normer det är som finns. Metoden ska användas för att få svar på forskningsfrågan:

- Hur har stadsutvecklingsprojektet Fokus Skärholmen tillämpat och arbetat med social hållbarhet utifrån aspekterna mångfald, rättvisa och demokrati?

Genom att applicera metoden på de kommunala dokumenten för projektet Fokus Skärholmen ska det, utifrån teorin "The just city" undersökas hur mångfald, rättvisa och demokrati hanteras. Genom att titta på hur dessa aspekter framställs ges en bild av samhället som dokumenten producerats i. Det i sin tur kan visa på vilka begränsningar och möjligheter som finns vid genomförandet av en socialt hållbar stad. I den kvalitativa textanalysen har de bearbetade dokumenten lästs och studerats utifrån analytiska teman. Det har gjorts en tematisk sökning i dataunderlaget utifrån de aspekterna som ska undersökas (Widén 2017: 188). Utifrån tema mångfald, rättvisa och demokrati har ledord utformats för att kunna uppfylla syftet och frågeställningen och skapa anknytningar till det empiriska materialet. Ledorden gör det möjligt att kategorisera det som hittas i de kommunala dokumenten och analysera det efter de större aspekter de tillhör.

<i>Aspekter från "The Just City":</i>	<i>Ledord (kategorier)</i>
Mångfald	funktionsblandning, tillgängliga offentliga rum, öppenhet, varierande boendeformer/upplåtelseformer
Rättvisa	tillgänglighet, hänsyn, anpassning, inkludering
Demokrati	medborgardelaktighet, medborgardialog, samråd, representation

3.4 Metoddiskussion och Felkällor

Valet av fallstudie och kvalitativ textanalys har gjorts då de bedömts lämpliga till att svara på forskningsfrågan. Teorin om "The just city" är bara en av väldigt många perspektiv som kan användas för att studera sociala värden. En studie utifrån ett annat perspektiv hade givit ett annat resultat.

I både kvantitativ och kvalitativ forskning används begreppen validitet och reliabilitet för att se om forskningen gått till på ett korrekt sätt. Begreppens innebörd ändras något när de övergår från en mätbar, kvantitativ undersökning, till en kvalitativ. Forskarna Guba och Lincoln föreslår att man i kvalitativ forskning istället mäter tillförlitlighet och äkthet. De är kritiska till begreppen validitet och reliabilitet då de försöker ge ett enhetligt svar och en absolut sanning om studiens kvalitet och har därför utvecklat de andra begreppen (Bryman 2018: 465, 467). I den här uppsatsen har bedömningen gjorts att utgå från Guba och Lincolns alternativa bedömningskriterier: tillförlitlighet och äkthet, då de är mer anpassade till kvalitativa undersökningar. De är också grundade i reliabilitet och validitet.

3.4.1 Tillförlitlighet

Tillförlitlighet delas upp i fyra mindre delar:

Den första delen är *trovärdighet*. För att en studie ska vara trovärdig så ska den ha ett tydligt avstamp i gällande regler samt att resultatet ska kunna granskas (Bryman 2018: 467). Det ska finnas en sammankoppling och förståelse mellan det som samlas in och hur forskaren tolkar det (Bryman 2018: 465). Den här undersökningen har strävat efter att ha en stark koppling mellan det empiriska materialet och de slutsatser som dras samt mellan teorier och metoder. Trovärdighet i uppsatsen har alltså eftersträvats genom att försöka ha väl grundad data (Denscombe 2018: 420).

Den andra delen är *överförbarhet* (Bryman 2018: 466-467). I studier där det är enstaka fall som studeras är det viktigt att vara medveten om hur representativa resultaten är och om resultatet som framkommer av undersökningen går att generalisera och därmed applicera på andra liknande fall (Denscombe 2018: 422). Det är viktigt att ge detaljerade beskrivningar av fallet så att så många aspekter som möjligt kan jämföras. Ju fler gemensamma aspekter desto mer överförbart är resultatet (Bryman 2018: 469). Den här

uppsatsen utgår från endast ett fall, vilket kan göra det svårt att komma fram till om studiens resultat kan representera andra. En social miljö är också i kontinuerlig förändring, vilket skapar en problematik om resultatet verkligen kan föras över (generaliseras) till andra sociala miljöer. Dock kan det genom en mycket grundlig granskning och jämförelser av de upptäckter som hittas generaliseras och därmed ta sig uttryck i liknande fall. Resultatet kan också användas som vägledning för hur teorin kan tillämpas i praktiken och därmed jämföras med framtida studier.

Den tredje delen är *pålitlighet* (Bryman 2018: 467). Det är viktigt att det finns samförstånd i tolkningen av data och att undersökningen är tillräckligt tydlig för att kunna utföras igen. Ännu viktigare är att andra ska kunna granska hur undersökningen gått till utifrån val och motiveringar. Därför är det viktigt att det finns en tydlighet och öppenhet i hela forskningsprocessen (Denscombe 2018: 421). I uppsatsen har det därför strävats efter att ha en öppenhet och en tydlighet i motiveringar och val genom hela arbetet, för att skapa en pålitlighet. Detta görs genom att tydligt redovisa de avvägningar som gjorts och vilka aspekter som valts att fokuseras på.

Den fjärde delen är *konfirmerbarhet*. Med det menas möjligheten att styrka det som står i uppsatsen och att det skett på ett objektivt sätt. Det är viktigt att forskaren visar en strävan efter att försöka vara objektiv och opartisk samtidigt som det ska finnas en medvetenhet om att detta förmodligen inte är fullt möjligt (Bryman 2018: 467,470). Även i den här uppsatsen kan objektiviteten ifrågasättas då undersökningen grundar sig i forskarens förståelse, urval och tolkning av kommunens dokument som används i datainsamlingen och senare analyseras. Data representerar det forskaren anser är väsentligt för studien. Dessutom letar forskaren efter specifika och bekräftande värden som stödjer studien. Det strävas dock efter att åsidosätta egna värderingar och också visa på de olika synvinklar och perspektiv som finns inom forskningsgrenen i kapitlet "Forskningsöversikt". Det har skett ett urval både i teorin, metoden och det empiriska materialet, för att smalna av arbetet samt för att det ska passa in i uppsatsens omfång. Urvalet i sig innebär att allting som går att studeras inte görs det. Uppsatsen huvudsakliga teori är utifrån Fainstein men den utgör bara ett perspektiv att se hur social hållbarhet hanteras. En annan teori hade gett ett annat resultat. För att få en bredd i analysen så tas

även andra forskares perspektiv in, men då hela insamlingen av data utformats av Fainsteins teori så är det den som präglar arbetet.

3.4.2 Äkthet och Etik

Äkthet lämpar sig för studier med deltagande människor för att se hur de representeras i forskningen och se till att det sker på ett rättvist sätt. Då det inte finns några deltagare i den här studien kan begreppet istället tillämpas genom att ge en rättvis bild av det som studeras. Exempelvis så är det betydelsefullt att visa på en bredd när kommunala dokument studeras. Då den informationen som används i studien kommer från offentliga och tillgängliga kommunala dokument för allmänheten, anses det etiskt försvarbart att använda dessa.

4. FORSKNINGSOVERSIKT

Tidigare forskning och kunskap inom ämnet presenteras i det här avsnittet. Det görs för att få en förståelse över att det finns andra sätt att tolka begreppen mångfald, rättvisa och demokrati än i Fainsteins "The just city". Det är även relevant att behandla olika perspektiv på social hållbarhet och täthet då det är breda begrepp. Forskningsöversikten kommer även delvis användas som komplement i analysdelen för detaljplaner för att få in fler perspektiv.

4.1 Mångfald

Tunström förklarar i "På spaning efter den goda staden: om konstruktioner av ideal och problem i svensk stadsbyggnadsdiskussion" att mångfald kan ha olika betydelser. Det kan definieras som utformning och användning av bebyggelse, upplåtelseformer och stadsmässighet. Mångfald kan både syfta till ett enskilt hus, stadsdel eller en hel stad. Hon menar att diskussionen kring begreppet ofta framhäver mångfald som något autentiskt det inte går att planera för. På samma gång försöker många att hitta ett sätt att planera för det ändå. Det finns en strävan efter att uppnå en "viss sorts mångfald" (Tunström 2009: 117). Då begreppet är otydligt ges en möjlighet till att skapa olika visioner för mångfald, vilket gör begreppet "till något förhandlingsbart" (Tunström 2009: 118).

Gunilla Bellander skriver i "Blandstaden - ett planeringskoncept för en hållbar bebyggelseutveckling?" om vilka förutsättningar som finns för att främja mångfald i en blandad stad. Hon skriver att funktionsblandning kan vara svår att realisera. Hon tar upp exempel från kommuner som beskriver att det finns svårigheter i att få verksamheter att etablera sig i nya områden och att det är svårt att behålla de befintliga. Hon tar också upp att ordet blandstad kan vara svårt att definiera. Blandstaden är målet som funktionsblandning ska uppnå. Det är ett begrepp som ofta associeras med något positivt. Huvuddragen är en blandad, ofta tätbebyggd stad med tillgång till service och kollektivtrafik och som har rörelse under dygnets alla timmar. Hon beskriver en paradox där blandstaden är ett sorts ouppnåeligt ideal men som ändå strävas efter i många stadsbyggnadsstrategier. Att begreppet är vagt och idealistiskt kan å andra sidan ge

bättre förutsättningar för att kunna tillämpa det lokalt och i specifika kontexter (Bellander 2005: 4-5).

Jane Jacobs skriver i "Den amerikanska storstadens liv och förfall" om olika sätt att uppnå och skapa en mångfald i staden. Hon tar upp fyra aspekter för att uppnå en mångfald i staden (Jacobs 2005: 176). Den första aspekten är att det behövs en funktionsblandning med flera olika typer av funktioner i samma stadsdel. Det leder till att människor rör sig där på olika tider av dygnet beroende på vad som är öppet och tillgängligt (Jacobs 2005: 179). Den andra aspekten är att kvarteren ska vara utformade så att det går att gena och lätt hitta nya vägar. Kvarteren ska vara korta så att vägarna hela tiden kopplas samman (Jacobs 2005: 205). Den tredje aspekten är att det bör finnas en blandning av både äldre och nyare byggnader. De ska även vara av blandat skick. Detta för att skapa en variation i vem det är som kommer bosätta sig eller etablera ett företag där. Om det enbart finns ny bebyggelse med höga hyror som de resurssvaga i samhället inte har råd med så blir det en stadsdel med enbart resursstarka. Det skapas ingen blandning och därmed ingen mångfald. Nya idéer och företag behöver gamla lokaler med lägre kostnad för att ha råd med några misslyckanden (Jacobs 2005: 215-216). Den fjärde aspekten handlar om att det måste finnas en hög koncentration av människor på platsen för att det ska finnas ett underlag för service och för mångfald (Jacobs 2005: 229-230). Jacobs skriver om hur hög bostadstätheten bör vara och förklarar att det helt beror på resultatet. En stad är för tät eller för gles när mångfalden påverkas negativt (Jacobs 2005: 237-238). Hon beskriver att en stad bör vara tät men att den även bör vara tillräckligt varierad. Med täthet medföljer flera möjligheter som inte bör förkastas bara för att motverka idén om den täta staden. Täthet och mångfald ska gå hand i hand (Jacobs 2005: 250).

4.2 Rättvisa

Harvey diskuterar i "Social Justice and the City" rättvisa och förklarar hur snabbt olika delar i ett urbant system kan anpassas till de förändringar som sker inom det. Han förklarar att olika grupper har olika anpassningsbarhet till förändringar, vilket kan skapa orättvisor. Harvey ger ett exempel på att de grupper i samhället med ekonomiska resurser och utbildning har en tendens att kunna anpassa sig snabbare till de förändringar som sker i det urbana systemet. Således verkar den här förmågan av att ta

till sig förändringar vara en väsentlig faktor och källa för skapandet av orättvisor. Han ger exempel på hur bilen förändrade sättet städer planerades på, samtidigt som det tog 40 år för den att bli tillgänglig för större delen av samhället. Harvey ställer sig också frågande till huruvida rumsliga förändringar i staden och de sociala processer som verkar i en stad påverkar en enskild individs inkomst. Misslyckande av att få en balanserad sysselsättning och bostadsmöjligheter medför större förändringar för en del grupper i samhället (Harvey 2009: 56).

Fler grupper i samhället står utanför bostadsmarknaden, konstaterar Håkan Forsell i kapitlet "Rätten till staden" från tidskriften Arkitektur (2013). Han menar att privata byggherrar endast bygger för medelklassen och att det är för höga kostnader på både bostadsrätter och hyresrätter. Allmännyttan med vad han kallar "affärsmässiga principer". Han menar att socialstyrelsen är den största hyresvärden efter allmännyttan. Svenska städer har blivit polariserade och det finns inte en tolerans bland grupper. Det finns dock en önskan och ett mål om att planera för blandade och varierande boendemiljöer. I Sverige har detta skett genom att planera för olika upplåtelseformer. Detta ser dock Forsell som icke-framgångsrikt och han pekar istället ut det europeiska "social housing" som lösningen. Han menar att detta länge varit tabubelagt i Sverige och utpekats som förändrade. Forsell ser det dock som en godtagbar lösning för låginkomsttagare och andra "svaga" grupper på bostadsmarknaden. Detta för att det då finns riktade åtgärder och subventioner (Forsell 2013: 84).

Larsson och Jalakas skriver i "Jämställdhet nästa! - samhällsplanering ur ett genusperspektiv" om olika sätt att uppnå jämställdhet i planeringen. De menar att det är viktigt att poängtera att det inte är planeringen i sig som ska bli jämställd utan den ska leda till en jämställdhet (Larsson & Jalakas 2014: 42). De skriver att de aspekter som oftast tas upp inom planering är säkerhet och trygghet. Fokus på dessa kan dock resultera i att det bara sker trygghetsfrämjande åtgärder där planeraren utgår från kvinnors rädslor snarare än trygghet och säkerhet i sig. Det blir även en form av paternalistiskt förhållningssätt till jämställdhet där planeraren istället för att integrera trygghet och säkerhet i planen bara fokuserar på enstaka åtgärder (Larsson & Jalakas 2014: 123-124). För att integrera jämställdhet via trygghet och säkerhet har det tidigare fokuserats mycket på miljön omkring kollektivtrafikplatser och gångtunnlar. Det har där skapats

mer belysning och en ökad överblickbarhet. Författarna menar att det även kan ses till att staden är tillgänglig och blandad för att göra det lättare att röra sig i staden och även för att skapa en rörelse dygnet runt (Larsson & Jalakas 2014: 125-126). Författarna tar även upp BKT-principen som utformades i Göteborg i slutet av 1990-talet som ett sätt att sträva mot jämställdhet. Förkortningen står för blandning, kontinuitet och tillgänglighet. Blandning syftar till en funktionsblandning i staden mestadels för att det då är fler människor som rör sig i området. Kontinuitet innebär att det ska vara lätt att röra sig i och genom staden via olika gångstråk som binder samman stadsstrukturen och är väl kopplade till kollektivtrafiken. Tillgänglighet syftar till att skapa inbjudande och attraktiva miljöer som är roliga och spännande att röra sig i. Entréer ska finnas mot de tidigare nämnda gångstråken och det ska vara lätt att hitta och se sig om (Larsson och Jalakas 2014: 127).

4.3 Demokrati

Khakee skriver i kapitlet "medborgardeltagande i samhällsplanering" i "planering med nya förutsättningar" om medborgardeltagande och demokrati i planering. Han menar på att det finns en paradox där behovet av medborgardeltagande ökar samtidigt som allt färre kommer på samråd. Khakee beskriver medborgardialogen som ett sätt att få in lokala förutsättningar, variation och mångfald i planeringen men också för resurssvaga i samhället att göra sin röst hörd (Khakee 2006: 11). Deltagandet i ett samråd har olika värden för medborgaren och för planeraren. För planeraren så kan värdet av ett möte med medborgarna vara rent symboliskt. Det är ett sätt för dem att ge planen mer legitimitet genom att visa att medborgare har fått komma med synpunkter under det lagstadgade samrådet. För de individer som kommer på samråd är det ett sätt att bidra med information, utöva makt, bejaka sina egna intressen och få en förståelse för planen (Khakee 2006: 15). Khakee beskriver planeringsforskaren Sharry Arnsteins trappstegsmodell för hur mycket makt en medborgare har. De första trappstegen handlar om deltagande som bara är för syns skull, där syftet ofta är att manipulera medborgarna till att ändra sina åsikter (Khakee 2006: 15). Stegen efter är symboliskt deltagande där individen får information given till sig men inte har något att säga till om själv. Inom planering kan detta ske när ett samråd hålls trots att inte medborgarna kommer lyssnas på. Samrådet sker enbart för att det är lag på det, inte för att samla in någon ny

information (Khakee 2006: 15-16). På de översta stegen har medborgare mer makt och kan påverka beslut och planer samt vara med och ta fram dessa (Khakee 2006: 16). Khakee poängterar att samråd är en demokratisk rättighet men att det även finns en stark maktaspekt. Det är planeraren som besitter kunskap och makt och kan bestämma hur mycket inflytande medborgare får i planprocessen (Khakee 2006: 16). Därför är det viktigt att planeraren är medveten om det och är anpassningsbar och mottaglig för medborgares åsikter och förslag. Medborgardeltagande kan ses som ett kostsamt, tidskrävande moment som leder till olika konflikter. Planen är dessutom framtagen via representativ demokrati och strävar därefter till att representera och ta hänsyn till vad människor behöver (Khakee 2006: 19).

Henecke och Khan lyfter i "Medborgardeltagande i den fysiska planeringen" fram att den svenska lagstiftningen ändrats på olika sätt. Dels har makten decentraliserats och dels så har medborgarnas deltagande och möjligheter utökats genom att fler medborgare kan delta i samråd och har möjlighet att överklaga i tidigt skede i planeringsprocessen. Ett problem är dock att planerna ofta är projektinriktade och därmed fastlåsta i ett tidigt skede av planarbetet, vilket kan påverka graden av medborgarinflytande. Henecke och Khan ger ett förslag om att medborgarna bör ha en mer proaktiv roll där det skapas en förutsättningslös dialog. Detta kan göras vid arbetet när planer ska utformas. Ett hinder till detta är exempelvis att översiktsplanen och dess fördjupningar inte är juridiskt bindande, vilket visat på en tendens av att medborgarna inte är lika motiverade för ett deltagande (Henecke och Khan 2002: 23-24). Trots de åtgärder som gjorts menar Henecke och Khan att medborgares möjligheter till inflytande i samrådsprocessen endast rör mindre detaljer och att deras medverkan är begränsad. Deltagandet gynnar de samhällsgrupper som redan har ett stort inflytande. De menar också på att den fysiska planeringen inte har ett så stort inflytande över vad som byggs, det som mycket ofta fastställs är informella förhandlingar som sker med kommuner och privata intressen. Detaljplaneprocessen är exempelvis gjord för att medborgare ska kunna lyfta fram sina intressen, men i slutändan är det politiker och tjänstemän som beslutar och representerar detta. Om ett beslut redan är taget, förhindrar det en meningsfull dialog (Henecke och Khan 2002: 31).

4.4 Social hållbarhet

Idén om en social hållbarhet inom planering växte fram samtidigt som den ekologiska aspekten av hållbarhet. Social hållbarhet är i många fall ett brett och odefinierat begrepp. I artikeln "A missing pillar? Challenges in theorizing and practicing social sustainability: introduction to the special issue" förklarar Magnus Boström att social hållbarhet är mycket svårare att analysera, implementera och definiera i planeringen än de andra aspekterna av hållbarhet ekologi och ekonomi (Boström 2012: 6). En socialt hållbar utveckling måste ständigt fyllas med innehåll och tolkas från tid till tid och plats till plats (Boström 2012: 11).

Författarna Dempsey, Bramley, Power och Brown skriver i sitt verk "the social dimension of sustainable development: Defining Urban Social Sustainability" om social hållbarhets relation till den byggda miljön. Stadstyper beskrivs som socialt hållbara utan att de alltid har grund för det. Författarna menar att begreppet inte definierats tillräckligt i hur det tillämpas i det fysiska rummet (Dempsey et al. 2009: 289). Behovet av att skapa en definition och tydligt kartlägga begreppet har ökat i och med att större delen av världens befolkning nu bor i städer (Dempsey et al. 2009: 290). Författarna skriver att begreppet social hållbarhet är något som är dynamiskt. Det vill säga att det hela tiden behöver ändras och uppdateras (Dempsey et al. 2009: 292). De beskriver två viktiga principer inom en social hållbarhet: social rättvisa och hållbarhet inom samhällen (communities). Social rättvisa handlar om exkludering från samhället. Om staden har en god social rättvisa så har alla medborgare samma möjligheter och tillfällen att delta i samhället. En dålig social rättvisa gestaltar sig i segregerade områden där kopplingarna till det övriga samhället inte är starka och det finns bristfällig samhällsservice (Dempsey et al. 2009: 292). Med hållbarhet inom samhällen menas en social sammanhållning och att i den fysiska miljön skapa möjlighet till interaktion mellan olika människor i samhället där alla känner sig inkluderade (Dempsey et al. 2009: 293). Men eftersom att hållbarhet är ett så svårtolkat begrepp är även idén om hållbara samhällen det. Författarna skriver att allting behöver tolkas. De beskriver olika sätt att se på vad som gör ett samhälle hållbart. Det kan ses som att ett aktivt, inkluderande och tryggt samhälle är hållbart. Det kan också röra sig om en känsla av inkludering och tillhörighet (Dempsey et al. 2009: 294).

Jan Gehl skriver i sin bok "Cities for people" att planerare länge inte hade så stort fokus på hur människor påverkar och påverkas av staden. Det har planerats och byggts efter andra faktorer än de sociala. De som bor och lever i städer har fått mindre utrymme för mötesplatser och mer föroreningar och osäkra miljöer (Gehl 2010: 3). Städer måste planeras och utformas efter de som bor där och deras behov. Han skriver att för att uppnå en stad som är i rörelse, säker, hållbar och hälsosam, så ska det satsas på trivsamma miljöer med fokus på ett hållbart resande. Han förespråkar att gående och cyklister ska prioriteras (Gehl 2010: 6). Gehl tar upp Köpenhamn som ett exempel där allt fler människor valt att ta cykeln till följd av en satsning på cykelnätet och dess säkerhet. Att fler människor cyklar har i sin tur gett upphov till att cykelnätet kan utökas och förbättras ytterligare (Gehl 2010: 11). Ett annat exempel han tar upp från Köpenhamn är hur Strøget omvandlades till en gågata. Det blev då bekvämare och säkrare att röra sig på gatan och antalet som nyttjade den ökade. Genom att skapa möjligheter för människor att nyttja staden genom trivsamma miljöer och framkomlighet på ett säkert sätt så kommer människor vilja röra sig genom och uppehålla sig där (Gehl 2010: 13).

4.5 Täthet och den kompakta staden

I "The Compact City: Just or Just Compact?" skriver Burton om att många undersökningar pekar på att en större täthet i städer främjar social rättvisa. Den kompakta staden definieras av en hög täthet, funktionsblandning och gånliga städer. Det finns många fördelar med den kompakta staden. Den bevarar landsbygden, främjar gång- och cykeltrafiken och genererar en bättre tillgänglighet till servicefunktioner. Dessa fördelar ses som faktorer som anses medföra både social, ekonomisk och ekologisk hållbarhet (Burton 2000: 1969). Burton kommer i sin undersökning fram till att täthet i städer påverkar den sociala rättvisan både positivt och negativt. En av de negativa aspekterna som Burton undersökt är bostadsutrymme (domestic living space). Det visade sig att mindre andel bostadsutrymme fanns tillgänglig för låginkomsttagare, vilket således är en direkt effekt av den kompakta staden, vidare på den sociala rättvisan. Det genomsnittliga antalet rum per hushåll är mindre i städer med hög täthet, detta gäller för både befolkningstäthet och bebyggelsestäthet (Burton 2000: 1983). En annan negativ faktor är bristen på prisvärda bostäder. Burton konstaterar att bostäder är betydligt dyrare i en kompakt stad. En hög täthet bör dock inte vara anledningen till ett ökat huspris, snarare

är täthet en följd av ett ökat markvärde (Burton 2000: 1986). Angående gång- och cykeltrafiken i en tät stad, visade det sig att människor tenderar att gå eller cykla i städer med en lägre andel tät bebyggelse. Burton menar dock att de människor som har en bil sannolikt kommer använda den även om det är ett mindre gångavstånd. Påverkan på den sociala rättvisan beror således på omfattningen av bilägande. Den kompakta staden visade sig också ha en del positiva följder. En större befolkningstäthet medför en större användning av kollektivtrafik bland låginkomsttagare (Burton 2000: 1982). En minskad segregering bland låginkomsttagare visade sig också vara en positiv följd av en tät stad. I en stad som innehåller lägre bostadstäthet, exempelvis fler fristående hus, fanns det en större segregering, då dessa hus oftast är äganderätter som ockuperas av främst höginkomsttagare. Skillnaden i segregering beror dock mest på förekomsten av olika boendeformer. Burton konstaterar att en stor andel radhus och lägenheter med en stor grupp låginkomsttagare ger lägre nivåer av segregation (Burton 2000: 1985-1986).

Azra Churchman skriver i artikeln "Disentangling the concept of density" om hur täthet är ett komplext begrepp som först kan verka vara enkelt och objektivt. Komplexiteten beror på att det finns så många olika tolkningar och förståelser för ämnet. (Churchman 1999: 389). Han tar upp tre relevanta begrepp för att förstå hur täthet påverkar människor: täthet, upplevd täthet och trängsel. Churchman skriver att eftersom det inte går att veta om tätheten är positiv eller negativ i förväg, så ska den betraktas som neutral och objektiv. Upplevd täthet är något subjektivt som är beroende av människors upplevelser. Det finns ingen universell upplevd täthet utan det beror på vem individen är och hur situationen ser ut. Samma fysiska täthet kan upplevas vara mer eller mindre tät beroende på omständigheterna. Dessa kan avgöras av hur det ser ut på platsen, hur det urbana rummet har använts samt vilka andra människor som rör sig där. Trängsel är också något subjektivt och i vilken mån trängsel upplevs beror på individen och omständigheterna. Churchman beskriver trängsel som en negativ respons individer får på täthet eller upplevd täthet. Han tar även upp kritik mot att det oftast enbart är det negativa som mäts vid täthet, som trängsel, inte det positiva. Han menar att om alla individer upplever täthet olika så borde det rimligtvis även finnas de som responderar positivt till en upplevd hög täthet (Churchman 1999: 390). Han poängterar vikten av att tydligt definiera vad som menas med täthet så att det kan skapas en mer vedertagen betydelse eller iallafall öka förståelsen för hur andra människor använder

täthetsbegreppet. Det är svårare att inom planering hantera trängsel. Täthet och upplevd täthet menar Churchman är lättare för en planerare att förutse och påverka. De har dock ändå en skyldighet att försöka förstå vilka faktorer som leder till det mer subjektiva trängsel (Churchman 1999: 407). Churchman tar också upp vikten av variation i staden. En stad med "samma" täthet överallt är endast tilltalande för enstaka individer. Eftersom det finns en så stor variation av människor så behöver staden återspegla det. Han avslutar sin artikel med att skriva att det är speciellt viktigt att studera sambandet mellan täthet, upplevd täthet och trängsel (Churchman 1999: 408).

5. FALLSTUDIE FOKUS SKÄRHOLMEN

5.1 Bakgrund och presentation av fall

I det här avsnittet redogörs för fallet Fokus Skärholmen. Det är ett pågående stadsutvecklingsprojekt med fokus på social hållbarhet, vilket gör det aktuellt och passande i samtiden.

5.1.1 Stockholms Översiktsplan

I Stockholms översiktsplan betonas att Stockholm har en snabbt ökande befolkningstillväxt, som fram till 2050 kommer öka med 1.2 miljoner invånare till 3.4 miljoner invånare (Stockholm stad 2018i: 10). Stockholm beskrivs som en mycket blandad stad, med olika åldrar, nationaliteter, utbildningsnivåer och yrkesbakgrunder. Det beskrivs att människor med olika bakgrunder och socioekonomiska skillnader möts allt mer sällan, vilket kan ha en påverkan på toleransen. Det betonas att det krävs ett ökat medborgardeltagande för att få en förståelse för vad boende har för visioner och önskemål om stadsutvecklingen. I översiktsplanen poängteras att behovet av en stadsutveckling i Stockholm är en förutsättning för att aktivt jobba mot en social hållbarhet, vilket beskrivs på följande sätt

”Det finns allt större kunskaper om hur stads-byggandet kan bidra till en socialt hållbar utveckling. De kommande årens kraftiga stadsutveckling ger möjligheter att minska de sociala skillnaderna och främja möten mellan människor i staden. Stockholms stad har också ambitionen att öka delaktighet och dialog i stadsbyggandet” (Stockholm stad 2018i: 12).

Målen för stadsbyggandet i Stockholms stad är: *en växande stad, en sammanhängande stad, god offentlig miljö och en klimatsmart och tålig stad.* För att uppnå dessa stadsbyggnads mål, betonas det i översiktsplanen att det finns ett behov av en tydlig utbyggnadsstrategi. För att möta bostadsbehovet behöver 140 000 nya bostäder byggas till år 2030. Det bör också byggas tätt och sammanhållet (Stockholm stad 2018i: 32). De

ekonomiska aspekterna är särskilt viktiga då de strävar efter att ge möjligheter till att kunna bo i Stockholm och skapa "icke-segregerade" stadsdelar. Stockholm strävar efter att få en blandning i staden där olika typer av människor har möjlighet att bosätta sig och därmed skapa en socioekonomisk blandad stad. Det är då också viktigt att skapa en variation i upplåtelseform och boendeform. Unga och socialt utsatta i samhället ska få tillgång till en bostad (Stockholm stad 2018i: 48).

I översiktsplanen lyfts täta stadsmiljöer fram som speciellt eftertraktat av företag och kontor. En tät, funktionsblandad stad är eftertraktad då den bland annat ger en närhet till och underlag för olika typer av service och kommunikationer samt arbetskraft (Stockholm stad 2018i: 21) Stadsbyggandet ska utvecklas för att uppnå en social hållbarhet och marken ska utnyttjas effektivt. I översiktsplanen står det att Stockholm stad strävar efter att skapa täta stadsdelar i närheten av stadskärnan och det pekas även ut särskilda fokusområden. Syftet är att skapa bättre samband mellan stadsdelar i fokusområden och närliggande områden. Ett fokusområde som pekas ut av översiktsplanen och som kommer att ligga i grund för den här undersökningen är Fokus Skärholmen (Stockholm stad 2018i: 34).

5.1.2 Skärholmen idag

Skärholmen tillhör Söderort i Stockholms kommun och omfattar i nuläget fyra stadsdelar: Skärholmen, Bredäng, Vårberg och Sättra. Invånarantalet i samtliga stadsdelar var år 2018 ca 37 000. Av dessa har ca 26 500 (ca 71%) invånare en utländsk bakgrund. Antalet bostäder var år 2018 totalt ca 15 000. Av dessa var ca 4500 allmännyttiga bostäder, ca 6000 övriga hyresrätter, ca 2700 bostadsrätter och ca 2000 äganderätter (Stockholm stad 2019a). Stadsdelarna kännetecknas idag av att vara storskaliga områden som är starkt influerade av modernismens ideal. Detta ges i uttryck då miljöerna är påverkade av ljus och luft i stadsrummet och av funktionsseparering. Bostäderna som uppfördes under 1960-talets miljonprogram, består till mestadels av skivhus, lamellhus, villor och radhus. Områdena har en närhet till olika naturvärden och har ett välutvecklat centrum (Stockholm stad 2016a: 5).

5.1.3 Projektet Fokus Skärholmen

I Stockholms Översiktsplan 2018 pekas Skärholmen ut som ett profilprojekt i stadens stadsbyggnadsstrategier och det konstateras att Skärholmen har en viktig regional funktion med stor potential för stadsutveckling och upprustning. Projektet Fokus Skärholmen har ett starkt fokus på social hållbarhet och ligger i linje med översiktsplanens övergripande mål om att integrera den sociala hållbarheten i Stockholm stads stadsbyggande. Projektet består av de fyra stadsdelarna och omfattar 16 detaljplaneområden med ca 6300 planerade bostäder. Dessa bidrar till att uppnå Stockholms stadsmål med 140 000 nya bostäder fram till 2030. Befolkningen i stadsdelen Skärholmen beräknas även att öka 2040 till ca 52 000 invånare (Stockholm stad 2018i: 50,148). Syftet är att sammanlänka de fyra stadsdelarna Skärholmen, Bredäng, Vårberg och Sättra, men också att sammankoppla dessa till angränsande stadsdelar (Stockholm stad 2018i: 34).

De 16 detaljplaneområdena varierar i storlek och omfattar områden i hela Skärholmen. Stadsutveckling är en långsiktig process och detaljplanerna befinner sig i nuläget på olika stadier i planprocessen. De kan finnas i samrådsskedet, granskningsskedet eller antagandeskedet, men en del planer har också vunnit laga kraft. Detaljplaneområdena skiljer sig i både omfattning och genomförande. Fokus Skärholmen omfattar också en del större projekt, som utgår från de uppsatta projektmålen, visionerna och strategierna. Samtidigt betonas det att de mindre projekten endast kommer att tillämpa dessa mål och strategier där det är praktiskt möjligt (Stockholm stad 2016a: 17).

Fokus Skärholmen strävar särskilt efter att tillämpa och implementera de aspekter inom stadsbyggandet som kan tänkas främja den sociala hållbarheten. Det fanns för år 2016 en budget avsedd för att utveckla Fokus Skärholmen till ett profilprojekt med en inriktning i att främja en social hållbar stadsbyggnad. I projektet har det fokuserats på vissa områden i stadsdelarna för att göra planprocessen effektivare. De övergripande och större detaljplanerna används för att få en större volym på bostadsbyggandet samtidigt som det blir en mindre omfattande detaljstyrning (Stockholm stad 2016a: 5). I Fokus Skärholmen har fyra strategier tagits fram för att utveckla Skärholmens stadskvaliteter. Strategierna anses betydelsefulla för den framtida stadsmiljön i Skärholmen och

stadsbyggnadsprocessen ska därför möjliggöra för socialt värdeskapande egenskaper i stadsrummen. Den första strategin är "allsidiga boendemiljöer" och syftar till att möjliggöra för funktionsblandning genom att ge förutsättningar för offentlig och kommersiell service att etablera sig i bottenvåningar. Strategin syftar till att skapa variation av bebyggelse och rum i staden. Den andra strategin är "ett promenadvänligt gång- och gatunät" och syftar till att bland annat skapa bättre kopplingar vad gäller cykel-, gång- och kollektivtrafik. Strategi tre är "en mångfald av gemensamma rum" och innebär bland annat att skapa varierande användningar och lokala mötesplatser. Den sista strategin är "en lokal förankrad process" och lyfter fram medborgardialoger som ett sätt att främja en socialt värdeskapande stadsutveckling men även att ge förutsättningar för medskapande under stadsplaneringens arbetsprocess (Stockholm stad 2017c: 8, 10, 13, 15-16).

5.2. Empiri och analys

5.2.1 Strategier och metoder i Fokus Skärholmen

I det här avsnittet kommer kommunala dokument innefattande bland annat visionsdokument, strategidokument, medborgardialoger och enkäter att undersökas för att analysera arbetet med social hållbarhet. Detta görs utifrån aspekterna i "The just city": mångfald, rättvisa och demokrati.

5.2.1.1 Mångfald

Ledord: *funktionsblandning, tillgängliga offentliga rum, öppenhet, varierande boendeformer/upplåtelseformer*

För att skapa funktionsblandade stadsdelar i Skärholmen betonar Stockholm stad att aktiva bottenvåningar är ett sätt att skapa variation i stadslivet. Detta görs genom att ha kommersiella, kulturella och bostadsgemensamma funktioner (Stockholm stad 2017c:

11). Inom projektet belyses det även att offentliga rum ska vara flexibla för att kunna användas för bland annat kultur- och evenemangtillfällen samt för marknader, torghandel eller lek. I projektet menas att det är viktigt att det offentliga är mötesplatser för både boende, arbetande och besökare (Stockholm stad 2017c: 15). Stockholm stad anser också att utbudet i Skärholmen ska öka. För att ha ett underlag för mer service, idrott och kultur samt nya mötesplatser behövs det fler invånare och besökare i Skärholmen. Genom bland annat nya bostäder kan olika mötesplatser skapas. Rörelsen i området kan öka och segregationen minska (Stockholm stad 2016b: 18). Mångfald anses skapas med flexibla detaljplaner som möjliggör för alternativa funktioner. Flexibla detaljplaner gör också att byggrätten kan nyttjas på olika sätt, så länge som den säkerställer att kraven i planen följs (Stockholm stad 2016a: 14-15).

I det lokala utvecklingsprogrammet för Skärholmen står det på vilket sätt idrott och kultur kan bidra till att boendemiljön blir bättre och vice versa. Stockholm stad vill därför se till att ha det i åtanke i Fokus Skärholmen. Genom att skapa fler rum för idrott och kultur, samt se till att de platser som redan finns blir mer flexibla och tillgängliga, ges bättre förutsättningar till att skapa en levande stadsdel. Att stärka kopplingarna och sambanden till resten av staden ses också som ett sätt att skapa rörelse i området där boende har lättare att ta sig till övriga staden och de aktiviteter som finns där, samtidigt som övriga staden enklare kan ta sig till Skärholmen för idrott och kultur. Det anses skapa en blandning av, och möten mellan, olika människor. Även gränser runt bland annat olika idrottsplatser ska mjukas upp genom att skapa olika platser för sociala möten och spontanidrott (Stockholm stad 2016b: 13-14).

Området inom projektet Fokus Skärholmen innefattar många stadsdelar och Stockholm stad betonar därför att det inte enbart går att arbeta med ett område, utan alla stadsdelar bör jobba ihop för att minska gränser och skapa samband (Stockholm stad 2016b: 16). Det gäller särskilt stadsbyggnadsprojekten Mälaräng, Särholmsdalen och Vårbergsvägen. De syftar enligt Stockholm stad till att koppla samman stadsdelar med hjälp av ny bebyggelse. Att tillföra nya noder bidrar till en mångfald av offentliga rum med mötesplatser som gränsar till flera områden (Stockholm stad 2017c: 15).

Stockholm stad uttrycker en medvetenhet om att nyproducerade bostäder ofta är dyra vilket medför att alla grupper i samhället inte inkluderas. De menar att Fokus Skärholmen

syftar till att särskilt motverka en exkludering genom att möjliggöra för en mångfald av olika hushåll. Detta genom att ha olika upplåtelseformer, bostadsstorlekar och bostadstyper (Stockholm stad 2017c: 10). I ett tjänsteutlåtande från Stockholm stads exploateringskontor står det om det reviderade inriktningsbeslutet från 2018 där ett scenario beskrivs där det planerades för lika många hyresrätter som bostadsrätter. Detta resulterade i ett negativt nettovärde för projektet. Uppdrag gavs då till exploateringskontoret att öka lönsamheten i projektet. Andelen bostadsrätter ökade till följd av detta då de bedömdes vara mer lönsamma. Stockholm stad understryker att detta är till fördel för projektet då det bidrar till en större blandning av upplåtelseformer eftersom det i nuläget finns en majoritet av hyresrätter i Skärholmen (Stockholm stad 2019b: 2-3).

Analys

Fainstein beskriver en blandad användning som ett sätt att uppnå en mångfald. Detta kan både kopplas till en varierande användning av markytor och till funktionsblandning (Fainstein 2010: 174). I dokumenten associeras funktionsblandning oftast med "levande bottenvåningar". Genom bottenvåningarna ska en variation skapas. (Stockholm stad 2017c: 11). Detaljplanerna ska också göras på ett flexibelt sätt som möjliggör för alternativa funktioner (Stockholm stad 2016a : 14-15). Fainstein beskriver variation som en synonym till mångfald (Fainstein 2010: 67). Ett ökat underlag av service, idrott och kultur är andra sätt Stockholm stad beskriver funktionsblandning på (Stockholm stad 2016b: 18). Ytor med olika användningsområden är också ett sätt att enligt Fainstein bidra till rörelse. Det gör det också mer tillgängligt för fler människor. Hon poängterar dock att det är viktigt att inte tvinga folk med olika intressen att nyttja samma yta. Möjligheten ska finnas men det är upp till var och en om de vill nyttja den (Fainstein 2010: 174). Genom att inte ha en låst aktivitet ges möjligheter för spontanidrott och andra aktiviteter runt idrottsplatser i Skärholmen. Ytan kan nyttjas utifrån vad individer själva upplever att de vill göra (Stockholm stad 2016b: 13-14).

Fainstein betonar att det inte går att tvinga fram en ökad mångfald. Att kräva att människor flyttar mot sin vilja för att främja mångfald riskerar att göras på bekostnad av de andra sociala värdena: rättvisa och demokrati. Om bostadsområden får en mångfald till följd av gentrifiering så kan de låginkomsttagare som fortfarande bor kvar tappa sin

känsla av ägande och tillhörighet, trots att det påstås ha skett förbättrade åtgärder (Fainstein 2010: 72-73). I Fokus Skärholmen ska en stor del av det som byggs vara bostadsrätter (Stockholm stad 2019b: 2-3). När dessa placeras i områden med ett flertal hyreshus riskerar invånarna som redan bor där att uppleva att platsen tas ifrån dem. Projektet vill ge möjligheter för en inkludering av alla grupper genom olika typer av bostäder (Stockholm stad 2019b: 2-3), men det går samtidigt inte att tvinga en grupp att flytta. Mångfalden som eftersträvas gäller främst skillnader i inkomst och tillgångar, inte nödvändigtvis av andra aspekter även om de kan hänga samman. Att projektet ändrade antalet hyresrätter till fler bostadsrätter skrivs vara till följd av att få en bättre blandning, när de räknade med den befintliga bebyggelsen och att det skulle vara mer ekonomiskt lönsamt (Stockholm stad 2019b: 2-3). Då försämras dock möjligheten för vissa grupper att kunna flytta dit. Området får en ökad mångfald men alla i samhället har inte längre möjligheten att bo där på grund av exempelvis ökade hyreskostnader.

Motverkande av gränser och barriärer ses också som en viktig aspekt av mångfald av Fainstein. Det är ett sätt att motverka segregation samt skapa gemenskap och samband (Fainstein 2010: 174). Projektet inleder med att motverka gränser redan i ett översiktligt stadiet genom att planera för fler områden samtidigt. Det blir då ett genomgående inslag genom hela processen. Hela projektet blir ett sätt att motverka de gränser som både finns fysiskt och de som upplevs mellan stadsdelarna. Metoden att planera för ett större område mer översiktligt ger stora möjligheter att få ett mer flexibelt arbetssätt (Stockholm stad 2016b: 16; Stockholm stad 2017c: 15). Det föreslås även att gränser runt omkring exempelvis idrottsplaner mjukas upp för att skapa ett mer tillgängligt område. Genom att skapa fler ytor för idrott och kultur som är flexibla och tillgängliga ska stadsdelen bli mer levande (Stockholm stad 2017c: 15). Även här kan strategin kopplas till Fainstein som förklarar att gränser bör vara "porösa". Fainstein menar att det är viktigt att det finns öppna gränser så att olika människor kan mötas (Fainstein 2010: 174). Fainstein skriver att platser inte ska begränsa olika typer av människor från att nyttja dem utan de ska begränsa olika typer av beteenden. Det går därför enligt Fainstein att förbjuda oönskat beteende från platser utifrån rimliga begränsningar. Vad som är rimligt är en tolkningsfråga och Fainstein förespråkar den mest liberala (Fainstein 2010: 72). Det nämns inte i dokumenten om offentliga platser och ytor ska ha några särskilda restriktioner. Genom att bjuda in människor som inte bor i området motverkas både

fysiska och mentala gränser (Stockholm stad 2016b: 13-14). Om fler känner att de är välkomna ökas rörelsen i området och det sker möten mellan människor som kanske inte annars skulle ha träffats, vilket främjar integrationen och toleransen i samhället (Fainstein 2010: 67, 174).

5.2.1.2 Rättvisa

Ledord: tillgänglighet, hänsyn, anpassning, inkludering

I det lokala utvecklingsprogrammet för Skärholmen skriver Stockholm Stad att människors livsvillkor kan förbättras via en utveckling av den fysiska miljön. Det är då viktigt att titta på flera olika infallsvinklar och skapa mötesplatser där olika grupper kan mötas. Det konstateras att service i Stockholm är ojämnt fördelad, därför är det viktigt att även jämna ut serviceutbudet i Skärholmen (Stockholm stad 2016b: 15). Stockholm Stad skriver att Skärholmen kommer att få fler kopplingar via Spårväg Syd. Det ger en mer tillgänglig kollektivtrafik i området och det möjliggör för en spårvägstad med olika funktioner och möjligheter att sammansluta olika stadsdelar (Stockholm stad 2017c: 13).

Stockholm stad skriver om hur olika behov behöver tas hänsyn till för att sträva efter en hållbar utveckling. Dessa är bland annat kvinnors, barn och ungas behov. Kvinnors behov bör synliggöras i planeringen och de behöver därför få vara delaktiga när nya områden utvecklas, då de menar att den gruppen ofta är underrepresenterade i medborgardeltagande. Att få med kvinnors perspektiv ger en insikt i de lokala behov som finns på platsen men även vilka behov kvinnor och flickor har. Ett exempel på detta är kvinnors perspektiv på hur trygghet hanteras och vad som upplevs tryggt/otryggt på en plats. Stockholm Stad föreslår att skapa en kontaktyta där kvinnor och flickor bjuds in för att hjälpa till i planeringsarbetet så att de är väl representerade. Byggaktörer bör ha en referensgrupp för kvinnor och en för flickor när de ska bygga i Skärholmen uttagna från kontaktytan. De med erfarenhet och kunskap om hur offentliga rum efter kvinnors behov utformas kan också få tillfälle dela med sig av sin kompetens (Stockholm stad 2017b: 13-14). Även barn och ungas perspektiv är viktiga inom planering. I Skärholmen efterfrågar barn mestadels olika aktiviteter. På grund av den socioekonomiska situationen i Skärholmen idrottar människorna ofta enskilt och deltar inte lika mycket i organiserad

idrott. Stockholm stad betonar därför betydelsen av att få in möjligheter till idrott och kultur i Skärholmen, genom att bland annat skapa funktionella idrottsplatser för barn som även kan användas av vuxna (Stockholm stad 2017b: 15,17).

I Fokus Skärholmen understryks särskilt att utgångspunkten är invånarna och att de med hjälp av lokala initiativ och förutsättningar ska utveckla området. Externa aktörer ska dock också finnas till hjälp med att bygga upp stadsdelen (Stockholm stad 2017c: 16). Stockholm stad skriver att det även bör finnas ett fokus på att bemöta lokala behov i planeringen och stadsbyggandet. I Skärholmen finns det till exempel en efterfrågan på större lägenheter (Stockholm stad 2017b: 25). Stockholm stad menar att bostäderna i första hand bör erbjudas de som redan bor i Skärholmen iallafall i det första byggnadsskedet. Därefter ska sedan även de som tidigare bott i området kontaktas. När det gäller hyresrätter ska det handla om hälften av lägenheterna till följd av rådande krav (Stockholm stad 2017b: 29). Hos flera byggbolag har det också syns en vilja att anställa invånare i Skärholmen till projektet. För att lösa en del av arbetslösheten i området föreslås en dialog med Jobbtorg *Unga Skärholmen* som kan samordna utbildningsinsatser riktade till projektets behov. Även yngre invånare kan få delta i projektet via skolor få kontakt med olika byggbolag och andra inblandade (Stockholm stad 2017b: 18-19, 21).

Avslutningsvis ska berörda förvaltningar såsom stadens bostadsbolag och utbildningsnämnden ta fram egna mål utifrån det som föreslås i åtgärdsprogrammen för att sträva efter en hållbar utveckling. Det kan handla om att anpassa hyran så att föreningar kan etablera sig i befintliga fastigheter eller skapa nya mötesplatser i befintliga bostadsområden. Det kan även innebära att skapa aktiviteter och miljöer anpassade för flickor runt skolor (Stockholm stad 2016b: 30).

Analys

Inom rättvisevärdet konstaterar Fainstein att resurssvaga är mer benägna att nyttja kollektivtrafiken och därför bör kommunen stödja dessa typer av transportmedel så att de är ekonomiskt anpassade (Fainstein 2010: 173). I Fokus Skärholmen ska Spårväg Syd få fler kopplingar. Även om kommunen inte nämner att spårvägen planeras på grund av att de boende i Skärholmen reser mycket kollektivt och att de behöver ett ekonomiskt gynnsamt transportmedel, så kan kopplingar dras till det. Detta då den beskrivs vara en åtgärd för att tillgängliggöra Skärholmens stadsdelar med övriga stadsdelar i Stockholm

(Stockholm stad 2017c: 13). Ny kollektivtrafik kan gynna de som är beroende av att resa kollektivt och öka möjligheten för fler att resa. Samtidigt spelar dock biljettpriser som tidigare nämnts en roll i hur stor möjligheten är för att nyttja kollektivtrafiken.

I och med att projektet skapar ett forum för kvinnor att bidra i samhällsutvecklingen så lyfts ett perspektiv som tidigare ofta hamnat i skymundan fram (Stockholm stad 2017b: 13-14). Medborgarna ska i projektet få hjälpa till att forma och utveckla sitt eget område. På det sättet ska det bli mer anpassat efter deras egna behov (Stockholm stad 2017c: 16). Fainstein menar att det är viktigt att lyfta fram och gynna svagas ställning i samhället (Fainstein 2010: 36,175). Projektet Fokus Skärholmen syftar inte enbart till att inkludera kvinnor, utan det finns även en strävan till att lyfta fram andra ofta bortglömda röster. Det framgår i projektet då flera olika grupper intervjuas (Stockholm stad 2017b: 13-14). Dock finns ett fokus på kvinnor och barns perspektiv, då det oftast är deras åsikter som återkommer och framhävs i projektet.

Fainstein skriver om att de resurssvaga i samhället ska nyttjas och få fördelar av projekt (Fainstein 2010: 173). Att lägenheter erbjuds till boende i första hand kan ses som en rättviseaspekt där området utvecklas för boende (Stockholm stad 2017b: 29). För att exempelvis resurssvaga ska kunna få en bostad skriver Fainstein om subventionering eller andra typer av hjälp. Ur ett rättvist perspektiv förtjänar alla att ha någonstans att bo men samtidigt kan subventionering av hyror tolkas som något orättvis för de hushåll som är precis över gränsen och då inte får tillgång till den förmånen (Fainstein 2010: 79). Dessutom kan det fråga sig hur de boende gynnas av åtgärderna som görs i stadsbyggande eller om de verkligen vill vara en del av det. Fainstein menar att bland annat behovet av bostäder leder till en ökad press på att bygga tätt. Samtidigt möts förslagen ofta av en stark opposition bland boende. Det kan ske även om det görs på ett sätt som gynnar de boende, exempelvis att de är prisvärda (Fainstein 2010: 172).

Fainstein understryker att det bör finnas ett ekonomiskt stöd för lokala småföretagare (Fainstein 2010: 173). Det nämns inte särskilt att sådana typer av åtgärder ska tas i Skärholmen, dock ställer Stockholm Stad sig öppen för att hyror ska kunna sänkas för att möjliggöra för företag och föreningar i området att etablera sig (Stockholm stad 2016b: 30). Fainstein menar att det vid megaprojekt behöver finnas ett krav på att låginkomsttagare ska få några typer av förmåner som exempelvis arbetssysselsättning

(Fainstein 2010: 173). Även om Fokus Skärholmen inte är ett megaprojekt kan det dras paralleller till det finns ett intresse i att rekrytera boende till byggprojektet (Stockholm stad 2017b: 18-19, 21).

5.2.1.3 Demokrati

Ledord: *medborgardelaktighet, medborgardialog, samråd, representation*

I artikeln "Stockholm testar nytt i Skärholmen" skrivs det att Fokus Skärholmen testar ett nytt arbetssätt, där man inkluderar ankarbygggherrar som får i uppdrag att jobba med större och mer flexibla detaljplaner. Syftet är att få en effektivare planprocess med mer bostadsbyggande och mindre detaljstyrning (Norlander 2016). Wallin bostad, som utsetts till ankarbygggherre skriver att de ska arbeta för att säkerhetsställa att den sociala hållbarheten efterföljs. De understryker att en viktig del av arbetet är att jobba för en social hållbarhet genom att ta hänsyn till de medborgarsynpunkter som kommit in (Wallin bostad 2016).

För att få en demokratisk process trycker Stockholm stad särskilt på att det bör finnas en lokalt förankrad process. Medborgardialog är ett viktigt verktyg för att främja en social stadsutveckling och stärka den lokala delaktigheten. De menar att en dialog med lokalsamhället kan ge betydelsefulla initiativ som kan stärka området (Stockholm stad 2017c: 16-17). De påpekar att det under stadsbyggnadsprojektet Fokus Skärholmen har funnits en strävan efter att föra dialog med medborgare utifrån ett lokalt perspektiv. En demokratisk process anses uppnås om fler boende engagerar sig och känner sig delaktiga i utvecklingen av sitt bostadsområde. Stockholm Stad menar också att ett fokus bör ligga på att inkludera de som annars inte är delaktiga i offentliga diskussioner (Stockholm stad 2017c: 5). De arbetar därför med att utveckla olika typer av samråd och dialog för att nå ut till en större andel boende i Skärholmens alla stadsdelar. Stockholm stad understryker särskilt betydelsen av att ha en bred målgrupp i involveringen av stadsbyggandet som inkluderar både befintliga medborgare, blivande invånare och besökare. För att nå ut till fler invånare menar de på att de bör finnas en riktad kommunikation och ske en samverkan med medborgarvärdar och lokala kulturaktörer. Utöver de formella

samråden bör det finnas uppdaterad information om den pågående processen (Stockholm stad 2017c: 17)

Ett sätt att få in demokrati i Fokus Skärholmen har varit via webbenkäten "Bästa platsen!" som syftar till att få in respons och åsikter från de boende i Skärholmen. I och med projektet Fokus Skärholmen ska medborgarna få möjlighet att tycka till och påverka hur området utvecklas. Den respons som kommer in ska utgöra ett underlag för hur området utvecklas. Medborgarna fick i enkäten bland annat peka ut platser med kvaliteter och platser med utvecklingsbehov. Stort fokus har lagts på att denna ska vara tillgänglig och kunna nå ut till så många som möjligt. Marknadsföring för enkäten har funnits bland annat online, i tidningar, anslagstavlor samt broschyrer. Det har även funnits möjlighet att träffa och diskutera med tjänstemän på offentliga platser (Stockholm stad och Spacescape 2016: 4).

Ett annat sätt för att öka på delaktigheten och bjuda in till dialog har varit att utföra en fördjupningsstudie där olika grupper i Skärholmen intervjuats. Stockholm stad skriver att en strategi har arbetats fram genom fyra workshops där aktörer och förvaltningar deltagit. Av de frågor och den kunskap som de medverkande ville få svar på och fördjupa sig i gjordes en kartläggning över det som kan tänkas bidra till en socialt hållbar utveckling. En arbetsgrupp skapades och intervjuer gjordes med verksamma och boende i Skärholmens fyra stadsdelar. Hänsyn togs till de grupper som oftast inte deltar i medborgardialoger. Detta innefattade målgrupper såsom arbetssökande, barn och ungdomar, samt föräldrar till förskolebarn. Resultaten analyserades för att urskilja mellan pojkar/killar och flickor/tjejer. Studien innefattade intervjuer med 186 personer och resultatet på fördjupningsstudier bearbetades och presenterades under 5 workshop-tillfällen, där både berörda aktörer, förvaltningar och en del intervjuade medverkade. Analysen som inkluderade fördjupningsstudien, workshops, forskning av Skärholmens stadsdelsförvaltning, Stockholms stad och hållbarhetskommissionen har varit utgångspunkt för att kunna konkretisera och tillämpa strävan efter en social hållbarhet i Fokus Skärholmen med hänsyn till lokala behov (Stockholm stad 2017b: 5-6).

Det lokala utvecklingsprogrammet som gjorts inom Fokus Skärholmen fastställer att det behövs nya metoder för att kunna nå ut till, och få med, fler människor och fokusgrupper i stadsplaneringen. De vill speciellt involvera unga tjejer i planeringen då dessa ofta inte

prioriteras. Stockholm stad har idag ett ungdomsråd som hjälper till att planera för unga tjejers behov. De anser också att det kan ske ett samarbete mellan skolor och planerare för att utveckla miljön i närheten av skolor. Tydligare och utökade samråd föreslås också som ett sätt att få in social hållbarhet i planeringen. Det gäller både information innan och om samrådet men även att själva samrådet kan kompletteras med pop-up aktiviteter. Utöver det projekt som samrådet syftar till kan staden diskuteras i sin helhet, vilket kan beröra synpunkter som inte gäller ämnet för samrådet (Stockholm stad 2016b: 30-31).

Inom fokus Skärholmen arbetas det med att markanvisa till byggemenskaper, vilket hittills varit oprövat i Stockholm. Det anses av Stockholm stad vara en bra metod för ett medskapande i bebyggelseutvecklingen för områdets nuvarande boende (Stockholm stad 2017c: 17). Med byggemenskaper menas att personer får möjlighet att engagera sig och tillsammans med byggaktörer vara med i planeringen och genomförandet av ett bostadsprojekt. Intentionen är att de involverade sedan ska kunna bo i dessa bostäder. Byggemenskaper har dock ett krav på att uppfylla Fokus Skärholmens mål och strategier. Den byggemenskap som följer dessa på bästa möjliga sätt tilldelas en markanvisning. Med en markanvisning möjliggörs att enskilda kan förhandla med staden vid exempelvis ny bostadsbebyggelse (Stockholm stad 2018a).

När det i de färdigställda byggnaderna finns lokaler för olika ändamål så kan det hållas en dialog och möten med invånarna. Där kan de få information om vilka verksamheter som kan etableras och drivas i bottenvåningar. Befintliga lokalägare och näringsidkare kan dela med sig av sina erfarenheter i hur det är att driva en verksamhet i Skärholmen. Det kan också bjudas in människor som inte bor i området och kanske har en annan syn på hur och vad som är lämpligt att etablera. Dessa dialoger kan ge information om hur området kan utvecklas och skapa ett intresse hos invånarna så att de möjligtvis väljer att bli egenföretagare. Utbudet av verksamheter kan också bli mer varierad. I lokalerna kan det även finnas öppna ytor där invånarna får testa sina idéer eller produkter (Stockholm stad 2017b: 21).

Analys

Fainstein skriver att problemet med medborgardeltagande är att de som ofta deltar tillhör medelklassen och att beslutsfattandet tenderar att stödja det som gynnar ägare snarare än hyresgäster (Fainstein 2010: 66). I Fokus Skärholmen har det lagts stor vikt

på att få in ett bredare perspektiv. Fler grupper som vanligtvis inte deltar har intervjuats. Det har funnits en strävan att "ta sig till" och underlätta för de grupper som är underrepresenterade (Stockholm stad 2017c: 5,17). Projektet har haft en ambition att förmedla vad som händer i projektet till boende. Enkäten "Bästa platsen!" har exempelvis funnits tillgänglig och annonseras på internet. Boende i Skärholmen har även kunnat läsa om den i tidningen och fått träffa representanter ute i stadsdelen. Det har varit anpassat till de boende där de fått diskutera, ställa frågor och fått hjälp att svara på enkäten (Stockholm stad och Spacescape 2016: 4). Förutom enkäten har det även gjorts intervjuer och olika råd har skapats för att kunna få in fler perspektiv i planeringen och utvecklingen av området. Speciellt tjejer har tillfrågats. Projektet har alltså jobbat med alternativa sätt att få in synpunkter så att fler får möjlighet att delta (Stockholm stad 2017b: 5-6; Stockholm stad 2016b: 30-31). Fainstein menar dock också på att de som deltar i medborgardeltagande bara representerar en liten del av de boende och därför borde legitimiteten ifrågasättas. De som deltar i dialoger och intervjuer representerar en större grupp utifrån till exempel sitt kön eller sin ålder. Risker finns enligt Fainstein att personen agerar utifrån ett egenintresse. Om det är få personer som deltar så kan dessa fåtal komma att representera hela den kategorin (Fainstein 2010: 66).

Fainstein skriver även om representanter som fungerar som företrädare (Fainstein 2010: 175). Ankarbygggherrar används i Fokus Skärholmen och fyller på ett vis den roll som Fainstein kallar för representanter. Dock är de inte riktigt representanter i samma grad som Fainstein beskriver. De är ansvariga för att få in medborgarnas åsikter i byggprocessen. Att få in åsikterna och följa de krav som ställts i Fokus Skärholmen ses som en avgörande faktor till att planen eller projektet blir socialt hållbart (Wallin bostad 2016).

Byggemenskaper föreslås användas för att involvera lokala medborgare i planeringen. De får hjälpa till att skapa ett område som de sedan själva kan bo i. De blir medskapare i projektet (Stockholm stad 2017c: 17). Dock kan de som Fainstein beskriver enbart påverka vissa saker. Det är redan bestämt att det ska byggas. Fainstein skriver även att planeraren bör utgå från ett lokalt perspektiv, men att det även är aktuellt att ta in åsikter från de som senare ska bo där (Fainstein 2010: 175). I Fokus Skärholmen har både de som bor där och de som kan tänka sig bo där tillfrågats, men i första hand är det boende som deltagit. Projektet föreslår även att i första hand rikta information om etablering av

verksamheter i lokaler till de boende i Skärholmen, även om andra perspektiv också föreslås bjudas in. Det finns en vilja att uppmuntra de boende till att bli egenföretagare (Stockholm stad 2017b: 21). Fainstein skriver att det ska finnas ett fokus på att inkludera de som annars inte är delaktiga. Hon ställer sig dock frågan om de vill inkluderas. Demokrati handlar om att ge möjligheter för ett rättvist samhälle, inte att tvinga fram det. Det ska anpassas för människors olika behov inte jämställa dem (Fainstein 2010: 66-67).

5.2.2 Detaljplaner i Fokus Skärholmen

I det här avsnittet ska detaljplanerna granskas utifrån aspekterna mångfald, rättvisa och demokrati. Detta görs genom teorin "The just city" men den här delen kompletteras även med studier från forskningsöversikten. Det görs för att få in fler perspektiv i hur materialet kan tolkas samt för att skapa en variation i analysen. Urvalet av detaljplaner är baserat på att inkludera både större, medelstora och små detaljplaner. Syftet är inte att ställa detaljplanerna mot varandra utan att istället undersöka hur aspekterna tillämpats och arbetats med på detaljplanenivå. De valda detaljplanerna är:

Detaljplan Måsholmen

Detaljplanen för del av kvarter Måsholmen syftar till att möjliggöra för ett höghus innehållande kontor, kultur och cirka 100 lägenheter (Stockholm Stad 2020a: 10).

Detaljplan Söderholmen

Detaljplanen för Söderholmen syftar till att möjliggöra för cirka 300 bostäder, lokaler och möjligheter för skola och förskolor att bygga ut. Det finns även en intention att stärka och förtydliga olika stråk samt koppla samman området med sin omgivning och stärka sambanden (Stockholm Stad 2018c: 8-9).

Detaljplan Mälaräng

Detaljplanen för Mälaräng syftar till att möjliggöra för cirka 1100 lägenheter, en skola, en förskola samt olika funktioner. Planen ska stärka sambanden med omkringliggande stadsdelar (Stockholm Stad 2018b: 2).

Detaljplan Vårbergstoppen

Detaljplanen för Vårbergstoppen syftar till att möjliggöra för cirka 390 bostäder. Planen syftar även till att stärka sambanden och tillgängliggöra grönområdet (Stockholm stad 2018d: 8).

5.2.2.1 Mångfald

Ledord: *funktionsblandning, tillgängliga offentliga rum, öppenhet, varierande boendeformer/upplåtelseformer*

Detaljplan Måsholmen

Planen för Måsholmen föreslår en blandning av bostäder, kontor och lokaler i höghuset (Stockholm Stad 2020a: 10). De olika användningarna beskrivs öka tryggheten och rörelsen i området (Stockholm Stad 2020a: 20). Funktionsblandning ska säkerställas genom C1 "Minst 60% av den totala fasadlängden i markplan mot Bredholmstorget, Portholmsgången och fasad mot öster ska bestå av lokaler för centrumandamal", K1 "Kontor på plan 2-3" och genom R "besöksanläggning" (Stockholm Stad 2020b). Det står att bostäderna avses bli hyresrätter och tillföras Stockholmskem AB (Stockholm Stad 2020a: 2, 39).

I planen skapas nya kopplingar genom att utforma själva byggnaden så att den samspelar med sin miljö. Bland annat genom att möjliggöra för en visuell kontakt mellan utsidan av byggnaden och insidan. Byggnaden ska även skapa en dynamisk gräns där byggnaden samspelar med sin omgivning. Kopplingar ska även skapas med nya och gena cykelvägar (Stockholm Stad 2020a: 10, 22) och en ny gångbana ska binda samman två vägar i området (Stockholm Stad 2020a: 26).

Planen syftar till att möjliggöra för en yta mellan den befintliga skolan och det nya höghuset med gemensamhetsytor, cykelparkering, småbarnslek och parkkänsla (Stockholm Stad 2020a: 5). Taket på sockelbyggnaden kan användas av de som jobbar och bor där (Stockholm Stad 2020a: 25). Det regleras även i plankartan där det står att taket ska användas som en takterrass (Stockholm Stad 2020b).

Detaljplan Söderholmen

Planen för Söderholmen medför en funktionsblandning då den möjliggör för centrumändamål i bottenvåningen av de nya husen (Stockholm Stad 2018c: 25). Detta säkerställs genom regleringen C1 "minst en lokal för centrumändamål ska inrymmas i bottenvåning" och f4 "bottenvåningen höjd ska per byggnadsvolym vara i genomsnitt 4 meter över mark mot allmän gata" (Stockholm Stad 2018f). Området innefattar även en skola och två förskolor och en plats för idrottsändamål (Stockholm Stad 2018c: 50). Det finns en förhoppning om att fler funktioner kommer öka rörelsen i området och bidra till en ökad trygghet (Stockholm Stad 2018c: 50,53).

En av byggnaderna ska ha minst en öppning mellan innergården och gatan för att stärka kopplingen däremellan (Stockholm Stad 2018c: 34). Var denna ska vara regleras inte (Stockholm Stad 2018c: 53). Det beskrivs att det i bostadsområdena ska finnas en tydlig definierad innergård och en tydlig gräns mellan det privata och det allmänna (Stockholm Stad 2018c: 36, 53). Ett syfte med planen är att förtydliga stråket mellan Vårbergs centrum och Johhannesdalsbadet för att skapa tydliga kopplingar (Stockholm Stad 2018c: 42). Vårbergsvägen har en risk att fungera som en barriär. Därför ska den göras tryggare genom att fler överfarter planeras. Gatan ska även smalnas av så att hastigheten sänks (Stockholm Stad 2018c: 52).

Inom planen föreslås det bara flerbostadshus med lägenheter. Området omkring består idag dock av småhus och hyreslägenheter. Det anges även att byggaktören kommer avsätta sju lägenheter för LSS-boende (Stockholm Stad 2018c: 50, 52). En ny idrottsplan föreslås som ska kunna samutnyttjas med skolan. Vid denna föreslås det även andra rekreativsmöjligheter. Det ska gå att boka idrottsplanen när den inte används av skolan (Stockholm Stad 2018c: 30, 40). Områden med naturvärden föreslås få nya stigar och bli tydligare i sin utformning samt få nya användningar såsom utegym, lekplatser och sittytter. Badplatsen ska utvecklas till en mötesplats och få en mer varierad utformning med grillplats och gräsytor (Stockholm Stad 2018c: 41).

Detaljplan Mälaräng

Planen för Mälaräng har som syfte att skapa en funktionsblandad stadsmiljö, vilket anses uppnås med välfungerande parker, offentlig service, kommersiella lokaler, aktiva gatumuljöer, skolor och handels- och småindustriytor (Stockholm Stad 2018b: 9). Detaljplanen möjliggör för aktiva bottenvåningar med olika användningar. Den ger förutsättningar för centrumändamål i alla bostadshus och i en del platser är detta även ett krav (Stockholm Stad 2018b: 33,48). Detta säkerställs i plankartan med bestämmelsen C1, där minst 40 % av fasadlängden mot allmän gata i bottenvåningen ska innehålla lokaler för centrumändamål (Stockholm Stad 2018e). Lokaler till skolan som planeras kan ha en annan användning kvällstid och andra lokaler kan nyttjas som gemensamhetslokaler (Stockholm Stad 2018b: 30).

Detaljplanens huvudsyfte är även att sammanföra och motverka barriärer. Området kring Bredäng trafikplats ska skapa en stadsmiljö som sammanlänkar stadsdelområdena Bredäng, Mälarhöjden, Västertorp och Fruängen (Stockholm Stad 2018b: 9). Slätten Gårds Park som bevaras i detaljplanen ses som sammanlänkande mellan stadsdelarna Bredäng och Mälarhöjden (Stockholm Stad 2018b: 29). I planbeskrivningen beskrivs en ny bebyggelse skapa en bättre upplevd koppling mellan Mälarhöjden, Västertorp och Bredäng (Stockholm Stad 2018b: 71).

Kommunen arbetar även med att ge förutsättningar för olika upplåtelseformer (Stockholm Stad 2018b: 29). I planbeskrivningen står det att staden ska upplåta delar av en fastighet med tomträtt till hyresbostadsproduktion. Staden avser även att sälja mark till bostadsrättsproduktion. Staden betalar för att upprätta bostadsfastigheter som ska upplåtas med tomträtt för hyresbostadsrätter (Stockholm Stad 2018b: 86)

Detaljplanen ger förslag som bygger på att det ska finnas varierande karaktärer, storlekar och tillgängliga offentliga rum. Exempelvis föreslås nya gångstråk som ska möjliggöra för en mer tillgänglig vistelse i Slättens gårds park. De stråk som utformas ska koppla samman Bredäng med verksamhetsområdet söder om Mälaräng. Dessutom föreslås ytor med mindre offentliga mötesplatser i korsningspunkter längs "Hantverkargången" (Stockholm Stad 2018b: 54-55). Skolgården utformas som en del av naturmarken och ska ha en flexibel användning samt föreslås vara allmänt tillgänglig efter skoltid (Stockholm

Stad 2018b: 52). En ambition finns om att skapa gårdar som inte delas in i mindre delar, utan tillgängliggörs för alla boende. Det ska finnas en variation av lek och aktiviteter för olika generationer. De olika element som finns ska fungera för varierande användning och med en öppen friyta skapas förutsättningar för spontan lek/aktivitet (Stockholm Stad 2018b: 39).

Detaljplan Vårbergstoppen:

Planen för Vårbergstoppen anses skapa en funktionsblandning genom att möjliggöra för varierande lokaler med olika funktioner i bottenvåningar (Stockholm stad 2018d: 26) Lokalerna möjliggörs för centrumändamål för att få en flexibilitet över tid. Detta regleras med planbestämmelse v2 "Bottenvåning mot gata ska utföras med en våningshöjd om minst 2,9 meter från pulshöjande på angränsande gata". Det ska även regleras som c1, "bottenvåning får innehålla lokaler för centrumändamål" och C2 "lokaler för centrumändamål om minst 60 LOA ska finnas i byggnation mot gatukorsning. Övriga delar av bottenvåningen får innehålla lokaler för centrumändamål" (Stockholms stad 2018g). Planförslaget innehåller bostäder med olika upplåtelseformer så som bostadsrättslägenheter, radhus som äganderätt och ungdomsbostäder i form av hyresrätter. Ambitionen i området är att få ett utbud av bostäder som saknas, eller endast finns i mindre utsträckning. Detta antas medföra en varierad miljö samt till att öka variationen av boende i område (Stockholm stad 2018d: 26,53). Radhus säkerställs i plankartan med regleringen B1 avsedd för "bostäder, radhus" (Stockholms stad 2018g).

I planområdet skapas en mindre offentlig plats med möjligheter till uteservering. Naturmarkskullen besvaras som allmän plats med koppling till Vårbergsvägen. Planförslaget minimerar intrånget i naturmark och möjliggör att två naturmarkskullar bevaras, en privat och en tillgänglig för allmänheten. Den offentliga naturmarkskullen öppnar upp sig mot Vårbergstoppen (Stockholm stad 2018d: 27). Byggnadsvolymer syftar till att visa vad som är privat och vad som är offentligt. Privata rum är inneslutet och offentligt rum är öppna med kopplingar mot allmänna områden (Stockholm stad 2018d: 28).

Analys

Funktionsblandning säkerställs i samtliga detaljplaner genom varierade funktioner i bottenvåningar och med en högre höjd eller genom användning och utformningen av byggnader. Detaljplanerna görs på ett flexibelt sätt som möjliggör för alternativa funktioner. En del av byggnaderna regleras dock specifikt för centrumändamål i bottenvåningarna (Stockholm Stad 2020b; Stockholm Stad 2018f; Stockholm Stad 2018e; Stockholms stad 2018g). Bellander skriver att syftet med funktionsblandning är att skapa trygghet och rörelse i området även nattetid. Hon skriver dock att funktionsblandning kan vara svår att realisera då det inte alltid är möjligt att fastställa att människor kommer vara intresserade av att starta en verksamhet just där det planeras för det. Det är inte heller säkert att det finns ett tillräckligt stort underlag för att få verksamheten att gå runt (Bellander 2005: 4). Därför handlar det mer om att möjliggöra för service i detaljplanerna, detta är dock ingen garanti. Jacobs menar också att ny bebyggelse skapar höga hyror, vilket gör det svårt för företag att etablera sig (Jacobs 2005: 215-216).

Detaljplanerna har möjliggjort för offentliga rum och det finns en tydlig strävan efter att skapa varierande och tillgängliga offentliga miljöer genom att ha en blandad användning. Idrott och kultur framhävs särskilt som ett viktigt sätt att skapa variation och rörelse i Skärholmen. En del av de parker och naturområden som reglerats i detaljplanerna syftar till att koppla samman områden för att motverka barriärer. Förutom offentliga platser, avser detaljplanen att möjliggöra för halvoffentliga ytor, i form av innergårdar och gemensamhetsytor på tak. Dessa syftar till att skapa en interaktion bland de boende (Stockholm Stad 2020a; Stockholm Stad 2018c; Stockholm Stad 2018b; Stockholm stad 2018d). Det ger dock inga förutsättningar för möten med andra människor som inte bor eller arbetar i byggnaderna. Thunström skriver om att skapandet av mötesplatser ofta ses som något positivt som främjar mångfalden och tolerans men det kan också leda till konflikter mellan människor (Thunström 2009: 116). Begrepp och situationer behöver alltid tolkas efter vilken kontext de befinner sig i. Det är viktigt att människor känner sig inkluderande och välkomnande i samhället (Dempsey et al. 2009: 294). Fainstein skriver också att det är viktigt att inte stänga människor ute samtidigt som alla människor har rätten att skapa ett eget rum där de känner sig trygga och bekväma (Fainstein 2010: 174).

Fainstein menar att nya bostadsområden ska byggas på ett sätt som inte främjar segregation. Arbetet med att integrera olika grupper görs bland annat genom att ha olika upplåtelseformer och boendetyper. I planbeskrivningarna nämns dock inget om anpassade prisklasser eller till vilken grupp bostäderna är ämnade för. I detaljplanen för Vårbergstoppen nämns dock att vissa bostäder är avsedda för ungdomar och i detaljplanen för Söderholmen anges att sju lägenheter kommer avsättas för LSS-boende (Stockholm stad 2018d: 26,53; Stockholm Stad 2018c: 50). Detaljplaner kan dock inte reglera vilken upplåtelseform som bostäder i ett planområde ska ha, då det saknar lagstöd (Boverket 2015b). Kommunen visar dock en vilja i att skapa varierade upplåtelseformer, med att upplåta särskild mark för hyresrättsbolag eller bostadsrättsbolag. Det ges även förutsättningar för varierande boendetyper, som flerbostadshus, villor och radhus. Dessa åtgärder görs för att arbeta att skapa variation och integration (Stockholm Stad 2018b; Stockholm stad 2018d; Stockholm Stad 2020a; Stockholm Stad 2018c). Forsell menar att planera för olika upplåtelseformer för att skapa blandade boendeformer är något som inte fungerar i praktiken. Han ger därför förslag på det europeiska "social housing". Han menar att genom riktade åtgärder och subventioner kan låginkomsttagare och andra grupper få tillgång till en egen bostad (Forsell 2013: 84). Även Fainstein ger ett exempel på "social housing" och menar att hyressubventioner säkerställer att alla har tillgång till skydd i form av en bostad (Fainstein 2010: 78).

En viktig del av mångfaldsaspekten är motverkandet av barriärer och gränser. I strategi- och metoddokumentet beskrivs det övergripligt på en visionär nivå. I den här nivån konkretiseras idéerna och samtliga detaljplaner vill stärka sambanden i och till det aktuella planområdet, men även motverka gränser. Det sker bland annat genom att förtydliga och utöka gång- och cykelnät, binda samman områden med bebyggelse, öka trygghetskänslan i området samt utforma byggnader så att de samspelar med miljön omkring och skapar dynamiska gränser (Stockholm Stad 2020a; Stockholm Stad 2018c; Stockholm Stad 2018b; Stockholm stad 2018d). I planbeskrivningen för Söderholmen står det dock att det ska finnas en tydlig gräns mellan det privata och det offentliga gällande utformning av innergården (Stockholm Stad 2018c: 53). Det kan kopplas till det Fainstein skriver om att alla har rätt att vilja känna sig trygga i sitt egna område. Hon syftar mer till att människor med olika livsstilar inte ska tvingas att mötas om de inte vill, så länge människor inte exkluderas på grund av till exempel etnicitet eller hemlöshet. Det

går inte att tvinga fram en mångfald om inte människorna själva önskar det (Fainstein 2010: 174). Att innergårdarna är privata är inget som är riktad till en speciell grupp utan det gäller alla som inte är boende. Det är inte heller helt klart om det rör sig om en fysisk barriär eller en visuell gräns.

5.2.2.2 Rättvisa

Ledord: *tillgänglighet, hänsyn, anpassning, inkludering*

Detaljplan Måsholmen

I planbeskrivningen för Måsholmen ska det planerade punkthuset ska ha entréer i fler riktningar så att det är välkomnande och tillgängligt från alla håll. Det ska även finnas en god tillgänglighet runt dessa och de vägar som behöver ramper ska anpassas så att de inte blir för branta (Stockholm Stad 2020a: 24-26). Nya gång- och cykelvägar ska göra området mer tillgängligt (Stockholm Stad 2020a: 10). Barnkonsekvenser för detaljplanen diskuteras. Planen bedöms vara positivt för barn då orienterbarheten ökar i området i och med uppförandet av punkthuset, att grönytor skapas och att området får en ökad upplevd trygghet (Stockholm Stad 2020a: 38).

Detaljplan Söderholmen

I planbeskrivningen för Söderholmen ämnas tillgängligheten i området öka genom fler övergångsställen i anslutning till bland annat busshållplatser (Stockholm Stad 2018c: 43). Det planeras enbart för lägenheter i detaljplanen och vem dessa riktas till regleras inte. Det föreslås en förflyttning av den busshållplats som finns utanför skolan. Denna placeras istället 50 meter söderut (Stockholm Stad 2018c: 44) och får en annan utformning. Vårbergsvägen smalnas av kring busshållplatsen och denna får en timglasform. Trädplantering kring platsen föreslås också (Stockholm Stad 2018c: 43). Detaljplanen ses på ur ett jämställdhetsperspektiv med fokus på framkomlighet och trygghet. Bland annat planeras passager i marknivå snarare än i tunnlar och byggnader planeras längs med gatan för att öka den upplevda tryggheten i området. Överblickbarhet och öppenhet har varit genomgående inslag i planen (Stockholm Stad 2018c: 53).

Detaljplanen har även strävat efter att titta på området ur barns perspektiv. Det som lyfts fram som speciellt positivt för yngre är att skolgården blir större och kopplas samman med idrottsytan. Hur den ytan gestaltas bestäms inte i detaljplanen men Stockholm stad skriver att det med en god utformning kan skapas en bättre miljö med större variation och anpassning till flera behov. Skolgården kopplas även till ett grönområde där det kan skapas ytor för möten och umgänge (Stockholm Stad 2018c: 51). Det står även om grönkompensation i planbeskrivningen och att åtgärder för detta ska bestämmas (Stockholm Stad 2018c: 67)

Detaljplan Mälaräng

Planbeskrivningen har tagit hänsyn till och integrerat barnperspektiv genom nya mötesplatser och lekmiljöer. Det ska finnas funktionella och trygga bostadsgårdar där barn kan leka. Tryggheten anses bli bättre då planen ska möjliggöra för befolkade stråk och platser (Stockholm Stad 2018b: 74). Hållplatslägen för buss placeras så att bostäder har god tillgänglighet till kollektivtrafik (Stockholm Stad 2018b: 56). Grönkompensation kommer utföras på de grönområden som tas i anspråk (Stockholm Stad 2018b: 87)

Detaljplan Vårbergstoppen

Byggaktörerna ska utföra åtgärder som informationspaket med kommunikation i tidigt skede där nya resemöjligheter belyses. Planbeskrivning belyser att det ska finnas fokus på gång-, cykel- och kollektivtrafik (Stockholm stad 2018d: 34). Exempelvis föreslås det att befintlig busshållplats vid Båtholmsbacken byggs om till en timglashållplats och tillgängliggörs i höjdded i den nya gatusektionen (Stockholm stad 2018d: 42). I planbeskrivningen tas trygghetsaspekten i beaktan genom att exempelvis en gångtunnel tas bort för att öka på tryggheten för barn (Stockholm stad 2018d: 50). Då grönområden tas i anspråk på grund av byggnation, kommer kompensationer göras i samband med exploatering av området. Den del av Vårbergstoppen som används av barn som pulkabacke och de plana ytor som används för picknick försvinner enligt planförslaget. Kompensation för att dessa ytor påverkas och tas i anspråk kommer att ske genom att möjliggöra för en ny pulkabacke. Inom ramen för ett projekt genom trafikkontoret anordnas också aktivitetsplatser för lek och samvaro på olika sätt (Stockholm stad 2018d: 39).

Analys

Som tidigare nämnt förklarar Fainstein att resurssvaga ofta nyttjar kollektivtrafiken och därför bör denna enligt henne stödjas (Fainstein 2010: 173). Kollektivt resande har varit återkommande i planbeskrivningarna för de flesta detaljplanerna. Ett speciellt fokus finns på att tillgängliggöra hållplatser genom en ändrad utformning eller genom olika säkerhetsaspekter som exempelvis sänkt hastighet och förbättrade överfarter (Stockholm Stad 2018c; Stockholm Stad 2018b; Stockholm stad 2018d). Åtgärderna är inte riktade till specifikt resurssvaga, men denna grupp anses gynnas av detta sett från Fainsteins perspektiv (Fainstein 2010: 173).

Fainstein menar att det finns de som tycker att beslutsfattare bidrar till att öka ojämlikheterna hos bland låginkomsttagare och kvinnor (Fainstein 2010: 3). Hon hävdar att det är viktigt att lyfta fram och gynna svagas ställning i samhället och i beslutsfattande (Fainstein 2010: 36,175). Samtliga detaljplaner inkluderar barnperspektiv eller barnkonsekvenser. Planerna utformas med säkerhet och orienterbarhet i åtanke. Det står bland annat att det är viktigt med en variation på skolgårdar av både stillsam och aktiv lek. Dock anges att gestaltning av miljöerna påverkar hur platsen upplevs och att detta inte regleras i planerna (Stockholm Stad 2020a; Stockholm Stad 2018c; Stockholm Stad 2018b; Stockholm stad 2018d).

Både positiva och negativa konsekvenser för barn tas upp men det finns inte lika mycket fokus på att beröra kvinnors perspektiv, trots att denna grupp varit i fokus i medborgardialoger som tagits upp i tidigare del "Strategi och metoder i Fokus Skärholmen". Larsson och Jalakas skriver om olika sätt att sträva efter jämställdhet i samhället och planeringen. Kvinnor ska ha samma makt och inflytande som män har i att forma samhället. Författarna är dock noga med att poängtera att fler kvinnor som deltar och representeras inte nödvändigtvis leder till att samhället blir mer jämställt. Det finns en risk att planeraren tror att kvinnors perspektiv tagits hänsyn till enbart genom ett stort deltagande av kvinnor. De är också kritiska till att kvinnor ska agera på ett visst sätt och ha vissa behov (Larsson och Jalakas 2014: 43-44). Enbart en av planerna tar upp att de tittat på planen ur ett jämställdhetsperspektiv och lyfter då fram trygghet och framkomlighet som viktiga aspekter. Dessa aspekter syns i planen i form av exempelvis

förfaranden i markplan att husen placeras längs med gatan (Stockholm Stad 2018c: 53). Genom att benämna åtgärder som gynnar kvinnor efter olika aspekter som trygghet och framkomlighet, blir det lättare att hantera i planering. Dessutom planeras det inte då för att "det är bra för kvinnor", utan istället för aspekterna som bidrar till en jämställd miljö för alla parter (Larsson och Jalakas 2014: 43, 125-126). Att kvinnors perspektiv lyfts fram och synliggörs bidrar alltså till att staden blir mer rättvis för alla.

5.2.2.3 Demokrati

I den här delen har information från alla fyra detaljplaner behandlats gemensamt i en punktlista, detta då en stor del av informationen om processen är densamma för respektive plan. Endast ett fåtal punkter har tagits med från samrådsredogörelser och planbeskrivningarna då de gick att applicera teorin på. I samrådshandlingarna har enbart de åsikter som berör hur själva processen för projektet gått till och hur samrådet utförts tagits med. Detta för att enligt Fainsteins teori kunna titta på hur samrådet gjorts mer eller mindre anpassat och för att få en idé om hur medborgarna uppfattar sin egen möjlighet att delta.

Ledord: medborgardeltagande, medborgardialog, samråd, representation

- Samtliga detaljplaner skriver att de utgått från visionsdokument, strategidokument, enkäter och medborgardialoger som legat i grund för att skapa ett socialt hållbart Skärholmen, *PM – Sammanställning av webbenkät – dialog 2.0, Bästa Platsen! Tyck till om Skärholmen, Bredäng, Sätra, Vårberg och Stadsbyggnadsstrategier för socialt hållbart Fokus Skärholmen*. (Stockholm Stad 2020a: 7-8), (Stockholm Stad 2018c: 5-6), (Stockholm Stad 2018b: 5-6) (Stockholm stad 2018d: 5-6).
- I planbeskrivningen för Mälaräng nämns att det bör finnas möjligheter för boende och aktörer att mötas och påverka den bebyggda miljön, till exempel genom byggemskaper i planprocessen (Stockholm Stad 2018b: 30).

- Medborgarna efterfrågar information och kommunikation på andra språk. Svaret som ges av stadsbyggnadskontoret är att samrådet följer praxis och har då endast material på svenska, men att en sammanfattad version ska ha funnits tillgänglig på lätt svenska (Stockholm Stad 2018h: 31).
- Åsikter om att arbetet med social hållbarhet inte synliggörs (Stockholm Stad 2017a: 44-45).
- Åsikter om att information om samrådet och samrådsmötet inte nådde ut till alla (Stockholm Stad 2018h: 31).

Analys

I planbeskrivningarna står det att varje detaljplan utgått från de strategier, enkäter och medborgardialoger som används för att sätta riktlinjer för ett socialt hållbart Fokus Skärholmen. De sammanställningar som gjorts har senare legat till grund för utformningen av samtliga detaljplaner. Det går därför tydligt att se att de har en intention att tillämpa dessa i detaljplanearbetet (Stockholm Stad 2018b; Stockholm stad 2018d; Stockholm Stad 2020a; Stockholm Stad 2018c). Dock finns det svårigheter i att se exakt hur kommunen implementerar de sammanställningar och avvägningar som gjorts. Detta är även något en medborgare tar upp i samrådet för Söderholmen (Stockholm Stad 2017a: 44-45). Det framgår heller inte om kommunen utöver de övergripande dialogerna för hela projektet Fokus Skärholmen även utfört dialoger med svaga grupper för respektive detaljplan. Att involvera svaga grupper i beslutsfattandet är något Fainstein förespråkar (Fainstein 2010: 66).

Fainstein har tydligt poängterat att medborgardialoger och inkluderande är mycket viktiga förutsättningar för att skapa ett rättvist samhälle. Enligt Fainstein bör ett beslutsfattande både inkludera de som bor i området, de som bor utanför och de som ska bo i området. Dessutom ska de som inte kan medverka representeras av förespråkare (Fainstein 2010: 175). Ett sätt att få in lokala förutsättningar är via byggemskaper som nämns i planbeskrivningen för Mälaräng. Det skapas möjligheter för boende och aktörer att mötas och påverka den bebyggda miljön, detta genom byggemskaper i planprocessen (Stockholm Stad 2018b: 30). Svårigheterna finns dock i att se hur Fainsteins version av demokrati implementeras på detaljplanenivå då det inte

framkommer vilka personer som lämnat synpunkter genom att enbart granska samrådsredogörelserna. Till exempel framkommer inte alltid kön eller ålder, vilket medför att det inte går att se vilka som representerat medborgarnas röster. Det framkom även åsikter i samrådet för Mälaring om att information om samråd och samrådsmöte inte nådde ut till alla som var berörda (Stockholm Stad 2018h: 31).

Fainstein skriver att mängden som deltar i medborgardeltagande inte heller är viktig. Det som är betydelsefullt är att olika åsikter presenteras och hanteras på ett rättvist sätt och även att dessa representerar olika intressen (Fainstein 2010: 175). Khakee skriver också om att samrådet kan bli rent symboliskt. Det blir ett sätt för planeraren att ge planen legitimitet (Khakee 2006: 15). Om det i planen dessutom redan är bestämt att något ska ske på platsen kan medborgares inflytande begränsas ytterligare. Henecke och Khan menar att det behövs medborgardeltagande tidigt i processen för att medborgare ska få vara med i en förutsättningslös dialog (Henecke och Khan 2002: 23-34). I detaljplaner är det redan bestämt att något ska hända på platsen och därmed begränsas människors möjlighet att påverka. Dialoger som nämns i strategi- och metoddokumentet som redogjorts i delen "Strategier och metoder i Fokus Skärholmen" kan dock fungera som ett sätt för medborgarna att vara med och forma sitt område i början av processen. Det som saknas är kopplingar från enkäten "Bästa platsen!", fördjupningsstudier och workshops som involverat hela Skärholmen, till de konkreta detaljplanerna där det är mer precist vad som ska planeras. Deltagandet går då från en visuell undersökning om vad som saknas i hela Skärholmen till ett samråd med ett sammanställt planförslag. Oavsett om berörda medborgare har kunnat medverka eller inte, menar dock Henecke och Khan att det i slutändan är politiker och tjänstemän som tar besluten. De beslut som redan är tagna innan samrådet, medför i slutändan inte till en dialog (Henecke och Khan 2002: 31). Khakee skriver att ett sätt att se på demokrati och medborgardeltagande är att planen tagits fram i en representativ demokrati och blir då demokratisk på det sättet (Khakee 2006: 19).

Något som inte har beaktats är betydelsen av att använda olika språk. I samrådsredogörelsen för Mälaring belyser en del medborgare att informationen som getts ut borde varit på andra språk också (Stockholm Stad 2018h: 31). Särskilt aktuellt blir det i Skärholmen där cirka 71% av de boende är av en utländsk bakgrund (Stockholm

stad 2019a). Khakee skriver om samråd och medborgardialog som ett sätt att få in mångfald, variation och kunskap om vad som passar just det området (Khakee 2006: 11). En språklig barriär kan bidra till att människor inte kan delta i samråd och dialoger på samma sätt och olika synvinklar samt kunskap om lokala förutsättningar går då förlorade.

6. DISKUSSION OCH SLUTSATS

I det här kapitlet diskuteras och besvaras forskningsfrågan. Det diskuteras och redogörs för de reflektioner som gjorts utifrån aspekterna mångfald, rättvisa och demokrati som analyserats i empiri- och analyskapitlet. Det tas även upp vilka svårigheter som funnits med att applicera dessa i fallet. Avslutningsvis ges förslag till vidare studier.

Undersökningens forskningsfråga kommer att diskuteras och besvaras:

- Hur har stadsutvecklingsprojektet Fokus Skärholmen tillämpat och arbetat med social hållbarhet utifrån aspekterna mångfald, rättvisa och demokrati?

6.1 Diskussion

Fokus Skärholmen är ett stadsutvecklingsprojekt med förtätning och social hållbarhet i fokus. Syftet med den här undersökningen var att ta reda på hur den sociala hållbarheten har definierats och tillämpats i projektet. Det empiriska materialet analyserades utifrån aspekterna mångfald, rättvisa och demokrati, för att ta reda på hur dessa arbetats med och tillämpats. Dessa aspekter har studerats utifrån olika ledord som fungerat som en koppling mellan teorin och empirin. Ledorden har syns i det empiriska materialet på olika sätt med varierande tydlighet. Genom att ha studerat kommunala dokument för stadsutvecklingsprojektet Fokus Skärholmen, har en förståelse skapats för hur sociala aspekter kan tillämpas i praktiken, men också hur kommunen arbetar med dessa frågor. Aspekterna mångfald, rättvisa och demokrati har visat sig vara komponenter som projektet kan studeras utifrån.

Som tidigare tagits upp i empiri- och analyskapitlet så har projektet arbetat med mångfald på olika sätt. Vad gäller funktionsblandning har det i avsnittet "Strategier och metoder i Fokus Skärholmen" främst beskrivits som "levande bottenvåningar", något som återkommit i detaljplanerna där funktioner i bottenvåningarna säkerställs genom olika regleringar. Det finns även ett fokus i både strategi- och metoddokumenterna samt detaljplanerna på att skapa mer tillgängliga offentliga platser med en flexibel användning för att föra samman människor genom bland annat idrott och kultur. I detaljplanerna har

det ofta syntes ett fokus på att utöka möjligheterna till idrott genom att anlägga eller rusta upp idrottsplatser. Det har också strävats efter en variation genom samnyttjande av ytor och med flera funktioner i bland annat parkområden. Ytan ska finnas tillgänglig för olika sorters aktiviteter och för att skapa mötesplatser. Gällande öppenhet så har det funnits ett fokus i strategierna på att skapa samband i Skärholmen och även till resten av Stockholm, samt att i själva planarbetet skapa en sammanhållen planering. I detaljplanerna har det tillämpats genom att exempelvis stråk i och mellan områden förtydligats, men även genom utformning av miljöer som upplevs trygga. Dessutom har byggnader utformats för att kunna motverka gränser men även för att skapa rumsligheter. Upplåtelseformer och boendeformer som tagits upp i avsnittet "Strategier och metoder i Fokus Skärholmen" är ett sätt att skapa mångfald då fler olika grupper ska kunna bosätta sig i Skärholmen. Som det i analysdelen konstaterats så går det inte att reglera upplåtelseformer i detaljplaner, men kommunen har ändå haft en stark målsättning i att tillämpa det och skriver i de flesta planbeskrivningarna att de upplåter mark för olika hyresrättsbolag eller bostadsrättsbolag beroende på behovet i den specifika planen. Att mångfald är den aspekt som syntes mest i det empiriska materialet samt gått att koppla till teorin på ett genomgående sätt kan bero på det som bland annat Bellander skriver: att begreppet är väldigt brett. Det finns därför många tolkningar och tillvägagångssätt att applicera det med (Bellander 2005: 4-5).

För rättvisaspekten är ledorden svårare att skilja från varandra då en del ämnen hör ihop och därför behandlas de inte var för sig som i mångfaldsaspekten. Rättvisa har syntes i strävan efter en mer tillgänglig kollektivtrafik där den framtida spårvägen diskuteras i strategi- och metoddokumentet och mer tillgängliga och säkra busshållplatser redogjorts för på detaljplanenivån. I avsnittet "Strategier och metoder i Fokus Skärholmen" kunde det konstateras att det fanns en strävan i att inkludera och ta hänsyn till kvinnor samt barns perspektiv och behov. Detta är grupper som utifrån teorin kan betraktas som "svaga" och som inte alltid hörs i samhället (Fainstein 2010: 36,175). I samtliga planbeskrivningar för detaljplaner beskrevs olika åtgärder för att främja miljön för barn, men ett fokus på kvinnors behov saknas. Genom att synliggöra vad i planen som framkommit till följd av fokusgrupperna och enkätsvaren i strategi- och metoddokumentet, så hade en tydligare koppling i vem åtgärder gjordes för och varför kunnat ses. Samtidigt kan det bero på att detta indirekt integrerats i planerna. Vissa

väsentliga delar av Fainsteins teori gällande rättvisa är svåra att se i den här typen av dokument. En viktig del av teorin består till exempel av reglering av hyror och bidrag (Fainstein 2010: 79). Förändringarna hon föreslår sker dock främst genom politiska beslut eller genom uppgörelser (Fainstein 2010: 183). I avsnittet "Strategier och metoder i Fokus Skärholmen" så har det skrivits om ett förslag där bidrag eller sänkt hyra till företag som väljer att etablera sig i Skärholmen. Det är dock en diskussion som inte kan ske i detaljplanerna och därför inte syns på den nivån. Det är därför svårt att se just Fainsteins version av rättvisa i detaljplanenivå.

Demokratiaspekten har syns främst i avsnittet "Strategier och metoder i Fokus Skärholmen" där det förespråkats en mängd olika alternativ och lösningar för att få in åsikter. Det har funnits ett fokus på att få ett så brett underlag som möjligt och att tillgängliggöra och anpassa så att fler människor har möjlighet att komma med synpunkter. I detaljplanerna har det varit svårare att se vad som tillämpats till följd av de medborgardialoger och insamlade synpunkter som gjorts för hela projektet. Då det inte synliggörs specifikt för respektive detaljplan i planbeskrivningarna hur de följts, går det inte att se i vilken omfattning människor har kunnat påverka planen. Att de inte syns behöver dock inte vara något negativt, utan tvärtom så kan det betyda att det integrerats väl i planen och är något som planerare haft i åtanke redan i början av detaljplaneprocessen. Fainsteins skriver dock att det bör finnas en genomskinlighet i olika processer så att de går att granskas (Fainstein 2010: 184). Detta kan tänkas vara viktigt just i det här fallet då projektet har ett så pass stort fokus på att arbeta med social hållbarhet. Ett annat sätt att få mer fokus på social hållbarhet skulle kunna ha varit att inkludera fler i planprocessen genom att ha samrådshandlingar tillgängliga på fler språk. Att ha olika språk skulle kunna ha bidragit till att fler medverkat och fått chansen att uttrycka sig i dialogerna. Speciellt i ett område som Skärholmen, som har en stor del människor av utländsk bakgrund, kan det vara aktuellt att ha sammanfattningar på ett annat språk än svenska.

6.2 Slutsats

Sammanfattningsvis är mångfald den aspekt där arbetet och tillämpningen tydligast har kunnat identifieras. Både i det empiriska materialet för strategierna och metoderna samt

för detaljplaner har det tydligt kunnat ses att kommunen tillämpat mångfaldsaspekten. Det kan bero på att de åtgärder som görs för att skapa en mångfald är så pass konkreta att det tydligt gått att framhäva hur det arbetats för och hur det tillämpats. Att koppla det empiriska materialet med teorin om "The just city" har fungerat väl. Till skillnad från mångfald så har aspekten rättvisa inte lika tydligt kunnat identifieras. I avsnittet "Strategier och metoder i Fokus Skärholmen" har det kunnat utläsas hur dokumenten tar hänsyn, inkluderar och anpassar efter olika gruppers behov. Materialet har dock inte lika tydligt kunnat anpassas till detaljplanerna vilket kan bero på aspektens komplexitet. Det är ett så pass visionärt begrepp att det blir svårt att konkretisera och tydliggöra. Dessutom är aspekten utifrån Fainsteins teori lättare att applicera på ett färdigställt bostadsprojekt där det går att identifiera aspekter som exempelvis boendekostnader. Demokratiaspekten har haft liknande problem gällande tillämpning av aspekten. I avsnittet "Strategier och metoder i Fokus Skärholmen" finns en mängd med förslag på hur medborgardeltagandet kan anpassas efter människor. Detta genom fokusgrupper, specifika intervjuer och en väl annonserad enkät. Det har funnits ett stort fokus på att inkludera grupper som annars är exkluderade. I detaljplanerna står det att dialogerna har fungerat som underlag för planen men det är svårt att se konkret hur de tillämpats. Här hade det behövts ett annat material, i form av exempelvis intervjuer med ansvariga och information om samråd för att lättare kunna ta del av medborgares möjlighet att påverka specifika detaljplaner.

Via analys och diskussion har det skapats en bild över hur Fokus Skärholmen jobbar med social hållbarhet. Det har skett på olika sätt i olika nivåer inom stadsplaneringen. I aspekten mångfald har idéerna kunnat följas från visionärt till konkret genom alla granskade dokument, men inom rättvisa- och demokratiaspekten har kopplingen inte varit lika självklar.

6.3 Förslag till vidare studier

Den här undersökningen ämnade i att undersöka hur arbetet och tillämpningen av social hållbarhet görs i ett pågående stadsutvecklingsprojekt. För vidare studier skulle det därför vara intressant att undersöka hur väl den sociala hållbarheten tillämpades i verkligheten och vilka effekter det gav. Fainsteins teori har i diskussionen konstaterats

vara intressant att tillämpa på ett färdigt projekt, då en del aspekter är lättare att identifiera i ett sådant studium. Detta hade givit mer konkreta resultat. Det är även relevant att applicera samma studie i ett annat byggprojekt i Stockholm. Detta för att undersöka hur jämförbara resultatet är samt att se vilka skillnader som finns vid ett projekt som inte på samma sätt har det starka sociala fokus som Skärholmen. Studien kan även appliceras på andra byggprojekt i andra kommuner för att undersöka regionala skillnader.

Efterord:

Kandidatarbetet har genomförts gemensamt av författarna. **5.2 Empiri och analys** har dock delats upp. Ida har ansvarat för avsnitt **5.2.1.1 Mångfald**, **5.2.2.2 Rättvisa** samt **5.2.2.3 Demokrati**. Carola har ansvarat för avsnitt **5.2.1.2 Rättvisa** och **5.2.2.1 Mångfald**. Ida och Carola har tillsammans ansvarat för avsnitt **5.2.1.3 Demokrati**. Uppdelningen har gjorts på ett rättvist sätt så att arbetsbördan ska vara jämnt fördelat. Då det under arbetets gång framkom att det fanns mer material för mångfald än de övriga två aspekterna rättvisa och demokrati i undersökningen av detaljplaner så blev det aktuellt för Ida att undersöka två aspekter i den delen för att hålla arbetet jämnt fördelat. Anledningen till att författaren byter aspekt är för att respektive författare ska kunna undersöka och analysera alla aspekter.

KÄLLFÖRTECKNING

Bellander, G. (2005). *Blandstaden - ett planeringskoncept för en hållbar bebyggelseutveckling?* Boverket & Formas.

Bontje, M. (2011). *Book reviews: Susan S. Fainstein, The Just City*. Journal of Urban Affairs. Vol. 33, no. 5, ss. 591-598

Boström, M. (2012). *A missing pillar? Challenges in theorizing and practicing social sustainability: introduction to the special issue*. Sustainability: Science, Practice and Policy, 8(1), ss. 3-14

Boverket (2010). Socialt hållbar stadsutveckling. Karlskrona: Boverket. Hämtad: 2020-04-24 <https://www.boverket.se/globalassets/publikationer/dokument/2010/socialt-hallbar-stadsutveckling.pdf>

Boverket (2014) *Vad är en detaljplan*. Karlskrona: Boverket. Hämtad: 2020-04-26 <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/detaljplan/detaljplaneinstrumentet/vad-ar-detaljplan1/>

Boverket (2015a) *Planbeskrivning*. Karlskrona: Boverket. Hämtad: 2020-04-26 <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/detaljplan/handlingar/planbeskrivning/>

Boverket (2015b) *Planbestämmelser som saknar lagstöd*. Karlskrona: Boverket. Hämtad: 2020-05-15 <https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/detaljplan/planbestammelser/att-reglera-med-planbestammelser/planbestammelser-som-saknar-lagstod/>

Boverket (2016). *Rätt tätt - en idéskrift om förtätning av städer och orter*. Karlskrona: Boverket.

Boverket (2020a). *Samråd om detaljplan vid ett standardförfarande*. Karlskrona Boverket. Hämtad: 2020-04-25
<https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/detaljplan/detaljplaneprocessen/standardforfarande/samrad/>

Boverket (2020b) *Översiktsplanen*. Karlskrona: Boverket. Hämtad: 2020-04-26
<https://www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken/planering/oversiktsplan/oversiktsplanen/>

Brenner, N. (2009) *What is critical urban theory?*, *City*, 13:2-3, ss. 198-207

Bryman, A. (2018). *Samhällsvetenskapliga metoder*. Tredje upplagan. Stockholm, Liber AB

Burton, E. (2000). *The Compact City: Just or Just Compact? A Preliminary Analysis*. *Urban Studies*, 37(11), ss. 1969–2001. Haifa: Sage Publications, Inc.

Churchman, A. (1999) Disentangling the concept of density, *Journal of Planning Literature* vol. 13, no 4, ss. 389-411.

Dempsey, N. Bramley, G., Power, S. Brown, C. (2009). The Social Dimension of Sustainable Development: Defining Urban Social Sustainability. *Sustainable Development*, 19, ss. 289–300.

Denscombe, M. (2018). *Forskningshandboken: för småskaliga forskningsprojekt inom samhällsvetenskaperna*. 4 upplagan. Lund: Studentlitteratur.

Fainstein, S. (2010). *The Just City*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Forsell, H. (2013). Rätten till bostad. *Arkitektur*. 2013-8, ss. 84-89.

Gehl, J., (2010). *Cities for people*. Island press

Harvey, D. (2009). *Social Justice and the City*. Athens: The University of Georgia Press

Henecke, B., & Khan, J. (2002). *Medborgardeltagande i den fysiska planeringen - en demokratiteoretisk analys av lagstiftning, retorik och praktik*. (Dept. of Technology and Society report). Department of Sociology, Lund University.

Jacobs, J. (2005) (först utgiven 1961). *Den amerikanska storstadens liv och förfall*. Göteborg: Daidalos.

Khakee, A. (2006). Medborgardeltagande i samhällsplanering. I Blücher, G. & Graninger, G. (red). *Planering med nya förutsättningar - Ny lagstiftning, nya värderingar*. Stiftelsen Vadstena Forum för samhällsbyggande. Linköping University Electronic Press, s.11-23

Larsson, A. & Jalakas, A. (2014). *Jämställdhet nästa! Samhällsplanering ur ett genusperspektiv*. Författarna. (Rev. utgåva 2014, först utgiven av SNS Förlag 2008)

Lefebvre, H. (2003)(först utgiven 1970). *Urban revolution*. University of Minnesota Press.

Mitchell, D. (2011). *Mitchell on Fainstein, 'The Just City'*. H-Environment. Ss.1-5

Norlander, M. (2016) Stockholm testar nytt i Skärholmen. *Fastighetsnytt*, 1 November. Hämtad: 2020-05-05

<https://www.fastighetsnytt.se/fastighetsmarknad/bostader/stockholm-testar-nytt-i-skarholmen/>

Stockholm stad (2016a). *Generell stadsutveckling inom Fokus Skärholmen*. PM: version 1.0 juli 2016. Stockholm stad.

Stockholm stad (2016b). *Lokalt utvecklingsprogram för Skärholmens stadsdelsnämnd 2017-2022*. Stockholm stad.

Stockholm Stad (2017a). *Samrådsredogörelse: Detaljplan för Söderholmen 1 m.fl. i stadsdelen Vårberg*. Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-08

Stockholm stad (2017b). *Social hållbarhet i Fokus Skärholmen - Nycklar för det lokala behovet*

Stockholm stad (2017c). *Stadsbyggnadsstrategier för socialt hållbart Fokus Skärholmen*. Stockholm stad.

<https://etjanster.stockholm.se/Byggochplantjansten/PresentPlan/GetFile?fileRecordNumber=6979026&journalNumber=2015-15127&fileName=Samrådsredogörelse%20PUL>

Stockholm stad (2018a) *Byggemenskap*. Stockholm stad. Hämtad: 2020-05-10

<https://vaxer.stockholm/omraden/fokus-skarholmen/byggemenskap/?fbclid=IwAR18Ks3sPqsbvLYYMVQjMfhNlijidFCeTHOpPyOG3toUAe66NmfwwvJ3MrE>

Stockholm Stad (2018b). *Planbeskrivning:*

Detaljplan för Sättra 2:1 mm (Mälaräng) i stadsdelarna Bredäng, Mälarhöjden och Fruängen. Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-08

<https://etjanster.stockholm.se/Byggochplantjansten/PresentPlan/GetFile?fileRecordNumber=7414238&journalNumber=2016-15389&fileName=Planbeskrivning%20Godkännande>

Stockholm Stad (2018c). *Planbeskrivning:*

Detaljplan för Söderholmen 1 m.fl. i stadsdelen Vårberg. Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-08

<https://etjanster.stockholm.se/Byggochplantjansten/PresentPlan/GetFile?fileRecordNumber=7339674&journalNumber=2015-15127&fileName=Planbeskrivning%20antagandehandling>

Stockholm stad (2018d). *Planbeskrivning:*

Detaljplan för Vårbergstoppen, del av Skärholmen 2:1 m fl i stadsdelen Vårberg.

Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-08

<https://etjanster.stockholm.se/Byggochplantjansten/PresentPlan/GetFile?fileRecordNumber=7339674&journalNumber=2015-15127&fileName=Planbeskrivning%20antagandehandling>

[umber=6994187&journalNumber=2015-15235&fileName=Planbeskrivning%2C%20NYA%20PBL%20laga%20kraft](#)

Stockholm Stad (2018e). *Plankarta: Detaljplan för Sättra 2:1 mm (Mälaräng) i stadsdelarna Bredäng, Mälarhöjden och Fruängen*. Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-13
<https://etjanster.stockholm.se/Byggochplantjansten/PresentPlan/GetFile?fileRecordNumber=7413690&journalNumber=2016-15389&fileName=Plankarta%20rev%20godkännande>

Stockholm Stad (2018f). *Plankarta: Detaljplan för Söderholmen 1 m.fl. i stadsdelen Vårberg*. Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-13
<https://etjanster.stockholm.se/Byggochplantjansten/PresentPlan/GetFile?fileRecordNumber=7348967&journalNumber=2015-15127&fileName=Reviderad%20plankarta%20dp>

Stockholms stad (2018g). *Plankarta: Detaljplan för Vårbergstoppen, del av Skärholmen 2:1 m fl i stadsdelen Vårberg*. Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-13
<https://etjanster.stockholm.se/Byggochplantjansten/PresentPlan/GetFile?fileRecordNumber=7031156&journalNumber=2015-15235&fileName=Plankarta%20Laga%20kraft>

Stockholm Stad (2018h). *Samrådsredogörelse: Detaljplan för Sättra 2:1 mm (Mälaräng) i stadsdelarna Bredäng, Mälarhöjden och Fruängen*. Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-08
<https://etjanster.stockholm.se/Byggochplantjansten/PresentPlan/GetFile?fileRecordNumber=6931109&journalNumber=2016-15389&fileName=Samrådsredogörelse%20Mälaräng%20PUL>

Stockholm stad (2018i). *Översiktsplan för Stockholms stad*. Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-03 <https://vaxer.stockholm/globalassets/tema/oversiktsplanen/uppdatering-av-op/godkannade-op/oversiktsplan-for-stockholms-stad-godkannandehandling.pdf>

Stockholm stad (2019a). *Områdesfakta Skärholmen stadsdelsnämnd*. Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-07 <https://start.stockholm/globalassets/start/om-stockholms-stad/utredningar-statistik-och-fakta/statistik/omradesfakta/soderort/skarholmen/skarholmen-stadsdelsnamnd.pdf>

Stockholm stad (2019b). Reviderat inriktningsbeslut - tjänsteutlåtande. Stockholm stad.

Stockholm Stad (2020a). *Planbeskrivning: Detaljplan för del av Måsholmen 21 i stadsdelen Skärholmen*. Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-08

<https://etjanster.stockholm.se/Byggochplantjansten/PresentPlan/GetFile?fileRecordNumber=8131253&journalNumber=2017-09751&fileName=Planbeskrivning%20laga%20kraft>

Stockholm Stad (2020b). *Plankarta: Detaljplan för del av Måsholmen 21 i stadsdelen Skärholmen*. Stockholm Stad. Hämtad: 2020-05-13

<https://etjanster.stockholm.se/Byggochplantjansten/PresentPlan/GetFile?fileRecordNumber=8159908&journalNumber=2017-09751&fileName=Plankarta%20laga%20kraft>

Stockholm stad och Spacescape (2016). Sammanställning av webbenkäten: "Bästa platsen!".

Tunström, M. (2009). *På spaning efter den goda staden: om konstruktioner av ideal och problem i svensk stadsbyggnadsdiskussion*. Diss. Örebro. Örebro Universitet.

Urban, S. (2018). *Integration och Grannskap: hur kan staden hålla samman?* Studentlitteratur AB.

Wallin bostad (2016). Erik Wallin blir ankarbyggherre i Fokus Skärholmen. 2016-12-02. Hämtad: 2020-05-05 <https://wallinbostad.se/2016/12/erik-wallin-blir-ankarbyggherre-i-fokus-skarholmen/>

Widén, P. (2017). Kvalitativ textanalys. I Fejes, A. & Thornberg, R. [red] *Handbok i kvalitativ analys*. 2 upplagan. Stockholm, Liber AB, ss. 176-193.